

મહીકાંઠા એજન્સીની સ્થાપના
૧૯૦૫

ધનામ લાઘચેરિ મારે મંબુર.

મહીકાંઠા એજન્સી સામાન્ય ભૂગોળ.

ભૂગોળની મુખ્ય સંજ્ઞાઓ, અને મહીકાંઠાની વિસ્તૃત
સામાન્ય હકીકતો સહિત.

O. T.

16 APR 1928

લેખક અને પ્રકાશક, R. N. 58.

ભાઈચંદ પૂજારી સાહેબ.

હુડમાસ્તર, તાલુકા રતૂલ ડભોડા—મહીકાંઠા.

કિંમત રૂ. ૦-૫-૦

૧૯૦૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૦૫૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ મહીડાંદા ઝોરનિરના
સામાન્ય ભૂગોળ

વિષય

મીટ્ર : ૨૪૪ : ૨ : ૨૩૪૫

ધનામ લાઘવેરિ માટે મંજુર.

મહીકાંઠા એજન્સિની સામાન્ય ભૂગોળ.

ભૂગોળની મુખ્ય સંજ્ઞાઓ, અને મહીકાંઠાની વિસ્તૃત
સામાન્ય હકીકત સહિત.

લેખક અને પ્રકાશક,

લાઘચિંદ પૂજનદાસ શાહ.

હેડમાસ્તર, તાલુકા સ્કૂલ ડભોડા--મહીકાંઠા.

આવૃત્તિ પાંચમી. પ્રત ૨૦૦૦

કૂલ પ્રત ૭૦૦૦

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

સંવત ૧૯૮૪.

સને ૧૯૨૮.

ધી “ સૂર્યપ્રકાશ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પટેલ ભૂળચંદલાઈ
ત્રિકમલાલે છાપ્યું. પાનકોરનાકા-અમદાવાદ.

ક્રમત ૩. ૭-૫-૦

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

“મહીકાંઠા એનન્સિની સરળ ભૂગોળ, મહીકાંઠા એનન્સિની સામાન્ય ભૂગોળ, ઈડર સંસ્થાનની સામાન્ય ભૂગોળ અને ભૂગોળની મુખ્ય સંજ્ઞાઓ” એ ચારે પુસ્તકો મહીકાંઠા એનન્સિમાં એનન્સિ સંકયુલર નં. ૪ તા. ૧-૪-૧૪ થી; પાલણપુર એનન્સિમાં ઇ. નં. ૫૦૬૭ તા. ૩-૧૦-૧૪ થી; અને ઈડર સંસ્થાનમાં એ. એન્યુકેશનલ ઓફિસર સાહેબે નં. ૨૭૧૫

પ્રયત્ન સફળ થયેલો જોઈ કૃતકૃત્ય થયો છું.

ચોથી આવૃત્તિ કેંક મુદતમાં ખપી જવાથી સહેજસાજ સુધારાવધારા અને નકશા સાથેની આવૃત્તિ બહાર પાડી છે. તેમાં અપૂર્ણ રહેલી વિગતો યા બૂલો સૂચવવા કૃપા થશે તો તે ઉપકાર સાથે સ્વીકારી, કૃતાર્થ થઈશ.

ડબોડા તાલુકા રફલ }
ફેબ્રુઆરિ ૧૯૨૮ }

ભાઈચંદ પૂજાદાસ શાહ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય સ્થાપના.

ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

મહીકાંઠા એનન્સિસનું સામાન્ય વર્ણન, સંસ્થાનો અને તાલુકાની ભૂગોળ, નજીવા લાયક રચણો, અને ભૂગોળની સંજ્ઞાઓ આપી, આ પુસ્તક ખીન, ત્રીન અને તેથી ઉપલાં ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો વગેરેને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે, અને માહિતી મળે; એ ઉદ્દેશથી લખ્યું છે.

શિક્ષકોના ધ્યાનમાં હશે જ, કે પ્રથમ રચણસૂચક શબ્દોથી શરૂ કરી, દિશાઓનું શિક્ષણ ચોકસ અપાયા પછી નિશાળના મકાનમાંથી આરંભ કરી, તેની આસપાસનાં ફળીઆં, રસ્તા, ગામની ભૂગોળ, એ પ્રમાણે આગળ વધીને તાલુકા અને સંસ્થાનની ભૂગોળ, છાકરાઓને ગમ્મત પડે, અને તેમની વિચારશક્તિ ખીલે; એ રીતે શીખવવામાં આ પુસ્તક સહાયક થઈ પડે, એ હેતુ રાખવામાં આવ્યો છે.

મ્હોટાં ગામ, નદીઓ, કે તેવી ખીજ હકીકત છાકરાં ગોખી કાઢે, કે વાંચી નય, એ બહુ ઉપયોગનું નથી; પરંતુ ત્યાં વસતા લોકો અને તેમના ઉલોગો, ત્યાંની જમીન, તે ઉપર આધાર રાખતી ખેતી અને ખીજ પેદાશો, ગામ, તાલુકા, સંસ્થાન અને એનન્સિસના અધિકારીઓ, તેમની ફરજો, વગેરે ઘણી બાબતોથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા નોઈએ. આ બધું શિખવવાનો ઘણો આધાર શિક્ષકની નત માહિતી અને શિખવવાની કળા ઉપર છે.

નકશાની મદદ અને રચણોનાં વર્ણનથી વિદ્યાર્થીઓને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળે છે એ નાણીતી વાત છે તેમાં રમુજ વર્ણનથી તેમના મન ઉપર એવી તો સચોટ અસર થાય છે, કે ફરી તેમને તે વિષે પુસ્તક-માથી વાંચવાની જરૂર પડતી નથી.

સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવે છે કે ભૂગોળનું પુસ્તક તો ફક્ત બાળકો માટેજ છે, તેથી તેની વિશેષ માહિતી મેળવવા માટે મોટી વયના પુરુષો પ્રયાસ કરતા હોય એમ લાગતું નથી. એમ ધારવામાં આપણી ભૂલ છે. આ એનન્સિસ સંબંધી મેં ફક્ત જુન જ્ઞાન રક્ષામાં લખતી વખતે તે વખતના ભૂગોળના નાના પુસ્તકમાંથી મેળવ્યું હતું, તેજ પરંતુ શિક્ષકપદે આવ્યા પછી મહીકાંઠા સંબંધી વિશેષ હકીકત નજીવાની જિજ્ઞાસાએ જ મને વધારે જ્ઞાન સંપાદન કરવા પ્રેરણા કરી છે, અને તેનું જ આ લઘુ પુસ્તક એ પરિણામ છે. આ એનન્સિસના વતનીને તો ખસુસ કરીને મહીકાંઠા સંબંધી ભૂગોળનું જ્ઞાન અપરિચિત હોઈ

જ નેઈએ. એનન્સિ, દરેક સંસ્થાન, તાલુકો, જિલ્લો કે પ્રાંતની માહિતી મેળવવાથી ઘણા લાભ થાય છે.

આ પુસ્તક છપાવી પ્રગટ કરવા માટે ઉત્સાહ પ્રેરનાર ઉદારચિત્ત માનવંતા અને મહીકાંઠામાં પ્રજાનું હિત અને કેળવણીનો ફેલાવો કરવાનું જેના હૃદયમાં નિરંતર વાસ કરી રહેલું છે; એવા નેક નામ. મે. કટોસણ ઠાકોર સાહેબે ઉદાર આશ્રય આપી મદદ કરી છે, તેથી તેઓ નામદારનો અંતઃકરણપૂર્વક આભારી છું.

આ પુસ્તક લખવામાં તેમજ એનન્સિ બાંધારણ વગેરે સંબંધી કેટલીક વિશેષ માહિતી આપવામાં મહને મહારા પરમ શુભેચ્છક સ્વર્ગસ્થ રા. રા. દામોદર મહારાજકર ભટ્ટ, મહીકાંઠા એનન્સિના કેળવણી ખાતાના અધ્યાપક સ્વર્ગસ્થ ડે. એ. ઇ. પ્રભુરામભાઈ મૂળજીરામ ભટ્ટ, હાલના ડે. એ. ઇ. મહમદમીઆં ઉસમાનમીઆં કુરેશી, સ્કેલ્ટકોલેજના હેડમાસ્ટર, હરિલાલ અંદુલાલ ઠાકોર, સ્વર્ગસ્થ એનન્સિ સિરસ્ટેદાર, અંબાલાલ પ્રભુદાસ, સાક્ષર ચતુર્ભુજ માણકેશ્વર ભટ્ટ, પેન્શનર ચાણદાર મૂળચંદ ઉત્તમદાસ, ગોવરધનદાસ ધર્મચંદ અને શિક્ષક બંધુઓ, અને એનન્સિ સ્ટાફના ઘણા અનુભવી સદ્ગૃહસ્થોએ આ પુસ્તક વાંચી સુધારી તેમજ મારા અભ્યાસ અને અનુભવમાં વધારો થાય, તેવા હેતુથી જે જે કીમતી સલાહ અને સૂચનાઓ આપી છે તેથી હું તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભારી છું.

એમચંદ રામચંદ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના સ્વર્ગસ્થ પ્રિન્સિપાલો રાવ સાહેબ માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ અને રાવબહાદુર કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, જેઓ મહારા ટ્રેનિંગ કોલેજના શિક્ષાગુરુ છે; તેમણે કીમતી અને વિદ્વતા ભરેલા ભૂગોળના શિક્ષણ વિષેના સને ૧૮૯૨ થી આજ સુધીનાં ગુજરાત શાળાપત્રોમાં જે જે લેખો લખ્યા છે. તેમાં સૂચવેલી સૂચનાઓ અનુસાર આ પુસ્તકની સંકળના રચનામાં આવી છે, તેથી તેઓ સાહેબોનો; આ પુસ્તક ચોજવામાં એનન્સિ અધિકારી સાહેબોએ મને જે કીમતી સૂચના આપી છે, તેથી તેમનો; અને આ પુસ્તક લખવામાં મેં જે જે પુસ્તકોની મદદ મેળવી છે તે તે પુસ્તકોના કર્તાઓનો; તેમાં ખાસ કરીને ઈરિર સંસ્થાનની ભૂગોળ લખવામાં રા. રા. જોગીદાસની ભૂગોળથી મને ઘણી ઉપયોગી સહાય મળી હતી, તેથી તેમનો; એ સૌનો અંતઃકરણપૂર્વક આભારી છું. સાદરા. તા. ૧-૧-૧૪

|

ભગચંદ પૂજાદાસ રાહ.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧ લો.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

૧. ભૂગોળની મુખ્ય સંજ્ઞાઓ:—દિશાઓ,
ખુણાઓ, વ્યાખ્યાઓ:—સપાટ પ્રદેશ કે મેદાન;
પાણીના વિભાગો ... ૫-૧૪

૨. મહીકાંઠા એજન્સિનું સામાન્ય વર્ણન. ... ૧૪
પ્રકરણ ૧ હું:—સામાન્ય વર્ણન ... ૧૪-૩૦

એજન્સિ એટલે શું ? મહીકાંઠા નામ શાથી પડ્યું ? સ્થાન અને
ક્ષેત્રફળ, સીમા, એજન્સિના વિભાગ, દેખાવ, પર્વતો, નદીઓ, તળાવો,
જળાશયના પાણીનો ખેતીમાં ઉપયોગ, આબોહવા.

પ્રકરણ ૨ જી પેદાશ ... ૩૦-૪૭.

૧. ખનીજ પેદાશ:—પથ્થર, માટી, ઊસ; ૨ વનસ્પતિ અને
પેદાશ:—જંગલ (ઘાસનાં ખીડ), જંગલની ખીજી પેદાશ; ૩
ખેતીની પેદાશ:—જમીન, ભાઠાની જમીન, પેદાશ; હુન્નર ઉદ્યો-
ગની વસ્તુઓ:—આયાત નિકાસ, જનવરો, જંગલી જનવરો, પક્ષીઓ.

પ્રકરણ ૩ ને ૪ થું—વસ્તી અને ભાષા. ... ૪૭-૫૭

ઉદ્યોગ, વેપાર, વ્યવહારનાં સાધનો:—રસ્તા, રેલવે, તાર અને
પોસ્ટઑફિસો; વેપારનાં મથક.

પ્રકરણ ૫ મું:—એજન્સિ ખંધારણ. ... ૫૭-૭૦

ઇતિહાસ, રાજ્યવહીવટ, રાજ્યપદ્ધતિ:—એજન્સિખંધારણ, જંગ-
લખાતું, ન્યાયખાતું, પોલીસખાતું, ફેળવણીખાતું, વૈદ્યકખાતું, મ્યુનિ-
સિપાલિટિ; મહીકાંઠા એજન્સિના રાજરજવાડાઓના વર્ગ અને હકુ-
મતના અખત્યારની વર્ગવારી.

પ્રકરણ ૬ હું જાણવા લાયક સ્થળો. ... ૭૦-૮૦

જાણવા લાયક સ્થળો, યાત્રાનાં સ્થળો.

ભૂગોળની મુખ્ય સંજ્ઞાઓ.

દિશાઓ.

દિશાઓ ચાર છે; પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ.

જે બાજુએ સવારમાં સુરજ ઉગે છે, તે બાજુને ઉગમણી અથવા પૂર્વ દિશા કહે છે.

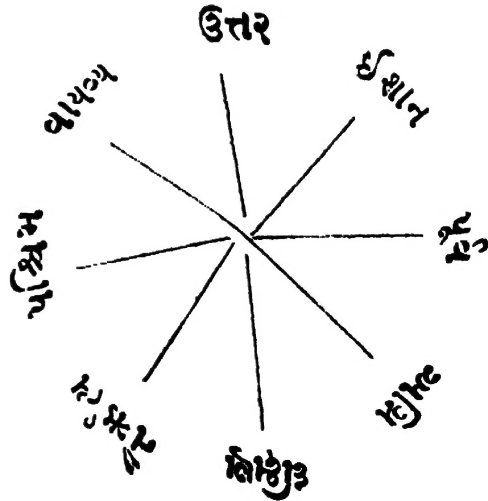
જે બાજુએ સાંજે સુરજ આથમે છે, તે બાજુને આથમણી અથવા પશ્ચિમ દિશા કહે છે.

પૂર્વ દિશા બણી મેં કરી ઉભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ જે દિશા તેને ઉત્તર દિશા કહે છે, અને જમણા હાથ તરફની દિશાને દક્ષિણ દિશા કહે છે.

ખુણાઓ.

સૂચના:—ખુણા શિખવવા માટે કાળા પાટીઆ ઉપર અથવા ભોંયપર

મોટા ચોરસ કાઢવો, તે ચોરસની બાજુપર દિશા પ્રમાણે નામ લખવાં, પછી તેના સામસામા ખુણા સાંધીને છાકરાને વચ્ચેમાં ઉભો રાખવો, પછી ખુણાની સમજણ પાડવી. જે બાજુ વચ્ચે જે જે ખુણા આવે તેનાં નામ લખવાં અને લખતાં શિખવવાં.

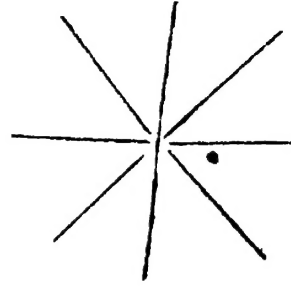

ખુણા ચાર છે. વાયવ્ય, ઇશાન, નૈઋત્ય અને અગ્નિ. ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેના ખુણાને વાયવ્ય ખુણા કહે છે. ઉત્તર

અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેના ખુણાને ઇશાન ખુણા કહે છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેના ખુણાને નૈઋત્ય ખુણા કહે છે. પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશા વચ્ચેના ખુણાને અગ્નિ ખુણા કહે છે.

મુખ્ય ચાર દિશાઓ અને ચાર ખુણાઓ મળીને આઠ દિશાઓ થાય છે. માથા ઉપરની દિશા તે આકાશ અને પગ નીચેની દિશા તે પાતાળ દિશા મળી દશ દિશાઓ થાય છે.

સૂચના:—બની શકે તો નિશાળના ઓરડામાં જમીન ઉપર હોકાચંત્ર પેઠે ગોઠવીને પાસેની આકૃતિ જેવી મોટી આકૃતિ કેટલીક મુદત ટકે એવી કાઢવી, જ્યારે દિશાઓની હકીકત કહેવી પડે, ત્યારે આ આકૃતિનો ઉપયોગ કરવો, જેથી દિશાઓની સારી સમજણ પડશે.

નકશાની દિશાઓ:—નકશો બધા દેખી શકે તેમ સામી બીંત કે લાકડાની ઘોડી ઉપર ટાંગવો. તો નકશાની ઉપરની બાજુને ઉત્તર દિશા, નીચેની બાજુને દક્ષિણ દિશા, જોનારના જમણા હાથ તરફની બાજુને પૂર્વ દિશા, અને ડાબા હાથ તરફની બાજુને પશ્ચિમ દિશા કહે છે.

સૂચના:—નકશાની દિશાઓ અને કુદરતી દિશાઓ એક જ છે, તે બાળકોને સમજાવવા માટે નકશાને ભોંય ઉપર પાથરવો, અને ઓરડાની દિશા પ્રમાણે નકશાની દિશાઓ મેળવવી પછી નકશો એમને એમ ઉપાડી બીંત ઉપર લટકાવવો. જેથી કુદરતી દિશાઓ અને નકશાની દિશાઓ વચ્ચેનો ભેદ સમજશે.

વ્યાખ્યાઓ*

સૂચના:—આમાં આપેલી તમામ ભૂગોળની સંજ્ઞાઓ એકી સામઘી ગોખાવવાની કે સીખવી દેવાની નથી; પરંતુ ભૂગોળનાં પાઠ શિખવતી

* સને ૧૮૬૩ ના શુભ શાન્ પત્રમાં “સ્થળ વિષે પાઠો.” એ મથાળા નીચે વ્યાખ્યાઓનું શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું તે સમજાવેલું છે.

વખતે જે નવી ભૂગોળની સંજ્ઞા શિખવવાની આવે તે મોડલ (નમુના) દ્વારા શિક્ષકે શિખવવી જોઈએ. આવા નમુના નદી, તળાવ, ગામની પડોશના હંચા નીચા ટેકરા, ઝરાણુ વગરે સ્થળે વિદ્યાર્થીઓને હર્ષ જર્ષને તેમને પ્રત્યક્ષ બતાવી, તે ઉપરથી હુ ગર, નદી, ખેટ, ભૂશિર, દ્વીપકલ્પ, સયોગીભૂમિ, સામુદ્ર-ધુની વગેરે શબ્દોની સજ્ઞા અવલોકનદ્વારા સગીન રીતે શીખવી શકાય છે.

નકશો:—દેશ કે તેના કોઈ ભાગનો કાગળપર ચિત્રલો નમુનો કે આકાર.

પૃથ્વીની સપાટીના કોરી જમીન અને પાણી એવા બે ભાગ છે. કોરી જમીન નક્કર અને જડ છે.

કોરી જમીન:—એના ત્રણ વર્ગ થઈ શકે છે; સપાટ પ્રદેશ, પર્વતો અને ખીણો. જમીનનો મોટો ભાગ તદ્દન સપાટ અને સરખો હોય તેને સપાટ પ્રદેશ કે મેદાન કહે છે.

૧ સપાટ પ્રદેશ કે મેદાન.

૧. કેટલાંક ધરના સમુદાયને ફળીઉં, વાસ, મહોદ્દો કે પોળ કહે છે.

૨. જેમાં ઘોડાં ધર અને ફળીઆં આવેલાં હોય તેને ગામ કહે છે.

૩. નાનું ગામ હોય અને ન્યાં જુજ ધર હોય તેને 'પર' કે ગામડું કહે છે.

૪. જે ગામમાં વસ્તી વિશેષ હોય, અને ગામ કરતાં સહેજ મોટું હોય તેને કસ્બો કહે છે.

૫. ન્યાં ગામ કે કસ્બાથી વસ્તી વિશેષ હોય, ધણાં મોટાં ઘરો અને બજારો હોય, અને વેપાર ધમધોકાર અને સારો ચાલતો હોય તેને શહેર કહે છે.

૬. જે ગામ કે શહેરમાં રાજા કે રાજનો મુખ્ય અધિકારી રહે છે તે ગામ કે શહેરને રાજધાની કહે છે.

૭. જે શહેર નદી કે દરીઆ કનારે આવેલું હોય અને ત્યાંથી વહાણ કે આગખોટ મારફતે માલ ચઢતો ઉતરતો (આવતો જતો) હોય તેને બંદર કહે છે.

૮. જે સ્થળે રેલવે (આગગાડી) મારફતે માણસો (ઉતા-રૂઓ-પાસેન્જરો) અને માલ ચઢતો ઉતરતો હોય, અને ત્યાં થોડો વખત રેલવે ઉભી રહેતી હોય તે સ્થળને રેલવે સ્ટેશન કહે છે.

૯. જે સડક ઉપર આગગાડી દોડતી હોય તેને રેલવે કહે છે, અને જ્યાં આગગાડીના જુદા જુદા ઠેકાણે જવાના રસ્તા મળે છે તે જગા જંકશન કહેવાય છે.

૧૦. કેટલાંક નાનાં મોટાં ગામ એક જથ્થે આવેલાં હોય તેવાં ગામોના સમુદાયને તાલુકો, મહાલ કે પરગણું કહે છે,

એક કે વધારે ગામ પોતાની માલકીનાં જેમને હોય છે, તેમને તાલુકદાર કહે છે, અને તેમના હસ્તકના મુલકને તાલુકો કહે છે.

તાલુકાના પેટા ભાગને ખાલસામાં મહાલ કહે છે. બરોડા રાજ્ય, ઈડર અને ખીજાં સંસ્થાનોમાં તાલુકાને પણ મહાલ કહે છે.

તાલુકો, મહાલ કે પરગણું જેના હવાલામાં હોય છે, તે અમલદારને એજન્સિમાં તાલુકદાર, જિલ્લામાં મામલતદાર અને ખીજાં મોટાં દેશી રાજ્યોમાં વહીવટદાર કે મહાલકરી કહે છે.

૧૧. કેટલાક તાલુકાઓ એકઠા જોડી બનાવેલા અમુક ભાગના અંગ્રેજ સરકારના ખાલસા મુલકને અથવા પ્રાંતના નાના ભાગને જિલ્લો કહે છે, અને તેનો વહીવટ કરનાર અમલદારને કલેક્ટર કહે છે.

૧૨. દેશી રાજના તાબાના મુલકને સંસ્થાન કહે છે.

૧૩. નાના દેશી રાજ્યને તાલુકો કહે છે.

૧૪. કેટલાંક દેશી રાજ્યો કે તાલુકાઓનો સમૂહ કે જેના ઉપર અંગ્રેજ સરકારની દેખરેખ હોય તેને એજન્સિ કહે છે, અને તેનો વહીવટ કરનાર અમલદારને પોલિટિકલ એજન્ટ કહે છે.

૧૫. ઇલાકાના વિભાગને અથવા કેટલાક જિલ્લા, એન્જિનિસઓ અને સંસ્થાનથી અનેલા મુલકને વિભાગ કે પ્રાંત કહે છે. તેના ઉપરીને કમિશ્નર કહે છે.

૧૬. કેટલાક વિભાગ કે પ્રાંત અને દેશી રાજ્યોથી અનેલા મુલકને ઇલાકો કહે છે. ઇલાકાના ઉપરીને ગવર્નર કહે છે.

૧૭. કેટલાક ઇલાકા, પ્રાંતો અને મોટાં દેશી રાજ્યો મળીને જમીનનો મોટો ભાગ અનેલો હોય, અને જેમાં એકજ ભાષા બોલનારા કે એક જ ધર્મના ધણા લોકો વસતા હોય તેને દેશ કહે છે.

૧૮. પૃથ્વી ઉપરની જમીનના જે મોટા પાંચ ભાગ ડરાવેલા છે, અને જેમાં ધણા દેશો આવેલા હોય છે તે દરેકને ખંડ કહે છે.

ખંડ પાંચ છે. એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયા, પહેલા ત્રણ ખંડને જુની દુનિયા, અને બાકીના બેને નવી દુનિયા કહે છે.

૧૯. જમીનના થોડા ઉંચાણવાળા ભાગને ટેકરી, વિશેષ ઉંચાણવાળા ભાગને ટેકરો, અને તેથી ધણા ઉંચાણવાળા ભાગને ડુંગર કહે છે.

૨૦ જમીનના ધણા ઉંચાણવાળા ભાગને અથવા ઉંચા અંતે મોટા ડુંગરને પર્વત કે પહાડ કહે છે.

૨૧ પર્વતના છેક નીચલા ભાગને તળાટી કે તળેટી કહે છે.

૨૨ પર્વતના છેક ઉપલા ભાગને ટોચ કે શિખર કહે છે.

૨૩ શિખર અને તળેટી વચ્ચેના ભાગને પર્વતની સપાટી કે પર્વતની બાજુઓ કહે છે.

૨૪ ધણા ગાઉ સુધી એક બીજાને અડીને ડુંગરો આવેલા હોય તેને ડુંગરોની હાર કહે છે.

૨૫ પર્વતો ધણા ગાઉ સુધી તળાટીથી એક બીજાને અડીને જોડાઈ જતા હોય તેને પર્વતોની હાર કહે છે.

૨૬ ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચે આવેલા નિચાણ ભાગને ખીણ

કહે છે; જ્યાં પર્વતો ઘણા પાસે પાસે હોય, ત્યાં તે સાંકડી, અને જ્યાં પર્વતો છેટે છેટે આવેલા હોય, ત્યાં ખીણ પહોળી હોય છે.

૨૭ ડુંગર કે પર્વતને મથાળે આવેલી સપાટ જમીનને અથવા પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચ પ્રદેશ કહે છે.

૨૮ લગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તારેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહે છે.

૨૯ જે ઉંચી જગાએથી જુદી જુદી દિશાઓમાં પાણીનાં ઝરણો વહે છે. તેને જળાશયપ્રદેશ કે જળાશય કહે છે.

૩૦ પહાડોમાં થઈને જવા આવવાના માર્ગને ઘાટ કહે છે.

૩૧ પહાડ કે જમીનની અંદર થઈને જવાય એવા પહાડ કે જમીનને કારીને બનાવેલા માર્ગને ટનલ કહે છે.

૩૨. જે જમીન ઉપર ઘણા ગાઉ સુધી રેતી પથ્થરાએલી હોય તે ભાગને રણ કહે છે.

૩૩ રણમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ઝાડપાનવાળી ખેડાણુ કરવા લાયક, અને વસવા લાયક જમીન હોય, અને ત્યાં પાણી વગેરે મળી શકે તેમ હોય, તો તેવા સ્થળને રણદ્વીપ કહે છે.

૩૪ ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટળાએલા જમીનના ભાગને દ્વીપ, ખેટ કે ટાપુ કહે છે,

૩૫ જે જમીનની ત્રણે બાજુએ દરીઓ આવેલો હોય, અને એક બાજુ જમીન સાથે જોડાએલી હોય તેને દ્વીપકલ્પ કહે છે.

૩૬ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધનારો જમીનનો નાનો (સાંકડો) ભાગ તેને સંયોગભૂમિ કહે છે.

૩૭ જમીનની અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગએલી હોય તેને ભૂશિર, (જમીનનું માથું, છેડો, અણી,) કેપ અથવા પેઈન્ટ કહે છે.

૩૮. જમીનનો જે ભાગ નદી, દરીઓ, કે પાણીના કોઈ ભાગની લગભગ આવેલો હોય તેને કિનારો કે કાંઠો કહે છે,

૩૯ બે નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ તેને દ્વાઆખ કહે છે. દ્વા=બે અને આખ=પાણી.

૪૦ દરીઆમાં પાણીની સપાટી અંદર ઊંચા ટેકરા કે ડુંગર આવેલા હોય તેવા ડુંગરો કે ટેકરાને ખડક કે ખરાબો* કહે છે.

૪૧ ઊંચા ખડકો કારીને નદી ઉંડાણમાં વહે છે તેવા નદીના ઊંચા ખડકોને કુંનન કહે છે.

૪૨ કોઈ કોઈ વખતે ઘણા જોરથી પૃથ્વીના પડના નીચેના ભાગમાંથી ખડકનો ઓગળેલો રસ, પથર, વરાળ, વગેરે બહાર ધરી આવી ઊંચે ફેંકાય છે. પથર, રાખોડી વગેરે ઘણું દૂર સુધી જઈ પડે છે. ઓગળેલો રસ નીકળીને બહાર ડરી જાય છે, અને શંકુ આકારમાં તેના પહાડો બને છે. તેની વચ્ચે મોટી નાળ જેવું વિશાળ મોં હોય છે, અને તે નાળ પૃથ્વીના પડમાં છેડે નીચે ગરમી-વાળા ભાગ સાથે સંધાએલી હોય છે. તેમાંથી બળતો રસ (લાવા) વરાળ, રાખોડી વગેરે કાયમ નીકળ્યાં કરે છે. આવા બળતા પહાડને જ્વાળામુખી કહે છે.

૪૩ ઘણી વખત ઘણા માધલો સુધી પૃથ્વીનું પડ હાલતું માલમ પડે છે, અને થોડી વાર હાલીને સ્થિર થઈ જાય છે આને ધર-તીકંપ કહે છે.

મહાસાગરમાં અમુક અમુક અંતર સુધી ગરમ પાણીના જે પ્રવાહો ચાલે છે તેમને ગલ્ફસ્ટ્રીમ અને ક્યુરોસીવો કહે છે.

સમુદ્રની અંદરના પ્રવાહોની દિશાનો આધાર પૃથ્વીની દૈનિક ગતિ, અને પ્રવાહોની નજીક આવેલા ખડકના ઊંચાણ, નિચાણવાળા ભાગો ઉપર આધાર રાખે છે. મહાસાગરોના પ્રવાહોમાં ગલ્ફસ્ટ્રીમ અને ક્યુરોસીવો એ મુખ્ય છે.

દરીઆનો એક પ્રવાહ દક્ષિણ અમેરિકાના પૂર્વ કિનારા તરફ આવે છે. તેના બે ફાંટા છે; એકને બ્રાઝિલિઅન પ્રવાહ કહે છે. બીજો ઉત્તરમાં

* ગામની જે જમીન ખેડાણમાં આવી શકે તેવી, ખેડાણ લાયક ન હોય તેવી, પડતર જમીનને પણ ખરાબો કહે છે.

મેક્સિકો અખાતમાં જાય છે. ત્યાંથી પાછો ફરી ઈશાન ખુણા તરફ વળી છેક ઈંગ્લાંડ સુધી જાય છે, અને આખા યુરોપને પશ્ચિમ કિનારે ઉબળતા ફેલાવે છે; અને અમેરિકાથી ઈંગ્લાંડ જતાં વહાણોની ગતિમાં તે મદદગાર થઈ પડે છે, આ મહાન પ્રવાહને ગલ્ફસ્ટ્રીમ કહે છે.

પાસિફિક મહાસાગરમાં દક્ષિણ મહાસાગર તરફથી એક પ્રવાહ ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ અમેરિકાના પશ્ચિમ કિનારા તરફ આવે છે. ત્યાંથી પશ્ચિમમાં મરડાઈ આસ્ટ્રેલિયા સુધી પહોંચે છે, તેનો એક મોટો ફાંટો ફિલિપાઈન અને જાપાન તરફ જાય છે. આ પ્રવાહને ક્યુરોસીવો (ક્યુરો-કાળો+સીવો-સમુદ્ર =કાળો પ્રવાહ) કહે છે; તે પોતાનું ગરમ અને કાળું પાણી એશિયાને પૂર્વ કિનારે ઉત્તર તરફ લઈ જાય છે.

પાણીના વિભાગો.

૧. ઉંચા ટેકરા કે નાના નાના ડુંગરોમાંથી પાણી, જમી જમીને જે પ્રવાહ ચાલે છે તેને ઝરો કે ઝરણુ કહે છે.

૨. વરસાદના પાણીનો પ્રવાહ થોડા ગાઉ સુધી જતો હોય તેને વહેંચો કે નાળું કહે છે.

૩. મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વત કે સરોવરમાંથી નીકળી દળતી જમીનમાં વહી સમુદ્રને મળે છે તેને નદી કહે છે.

૪. જે જગાએથી નદી નીકળે છે તેને નદીનું મૂળ કહે છે.

૫. જે જગાએ નદી સમુદ્રને મળે છે તેને નદીનું મુખ કહે છે.

૬. એક નદી બીજી નદીને જે ઠેકાણે મળે છે તે ઠેકાણાને સંગમ કહે છે.

૭. સમુદ્રને મળતાં પહેલાં ભરતીનું પાણી માંહે આવે, એવું નદીનું જે પહેાળું મુખ હોય છે તેને આડી કહે છે.

૮. નદીના કિનારા:—નદીના મુખ તરફ મોં રાખી ઉભા રહીએ, તો ડાબી બાજુએ જે કિનારો આવે છે તે ડાબો કિનારો; અને જમણી બાજુએ જે કિનારો હોય તે જમણો કિનારો કહેવાય છે,

૯. ખાડીને અંગ્રેજીમાં ચાનલ પણ કહે છે.

૮. જમીનથી વીંટળાએલા પાણીના નાના ભાગને તળાવ અને મોટા ભાગને (મોટા તળાવને) સરોવર કહે છે.

૯. ઉંચા પર્વત ઉપરથી ઉંચેથી પાણીનો પ્રવાહ નીચે ધોધ બંધ પડતો હોય તેને જળધોધ કે ધોધ કહે છે.

૧૦. ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટળાએલા જમીનના ભાગને દ્વીપ, બેટ કે ટાપુ કહે છે.

૧૧. પૃથ્વી ઉપરના આરા પાણીના પાંચ ભાગ ક્યાં છે તે દરેકને મહાસાગર કહે છે. મહાસાગર પાંચ છે. ઉત્તર મહાસાગર, આટલાંટિક મહાસાગર, હિંદી મહાસાગર, દક્ષિણ મહાસાગર, અને પાસિફિક મહાસાગર.

૧૧. મહાસાગરથી નાના કે તેના ભાગને સમુદ્ર, સાગર કે દરીઆ કહે છે.

૧૪. પહોળા મહોડાના કે પહોળા અખાતને ઉપસાગર કહે છે.

૧૫. પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની^૧ કહે છે.

૧૬. જમીનનો જે ભાગ દરીઆ લગોલગ આવેલો હોય તેને સમુદ્રકાંઠો કે સમુદ્રકિનારો કહે છે.

૧૭. સમુદ્રની અંદર પાણીની સપાટીની લગલગ ઉંચા ટેકરા આવેલા હોય, કે જેને વહાણ કે આગમોટ અથડાય, અને તેથી તે ભાગી હોનારત થાય તેવી જગા જણાઈ આવે, તેથી તેવા સ્થળે ઉંચો થાંભલો ચણી તેમાં દીવા રાખે છે. તેને દીવાદાંડી કહે છે.

૧૮. જે સ્થળે વહાણ કે આગમોટ લંગર કરે છે. તેને આર કહે છે.

૧૯. આગમોટો કિનારા પાસે આવી દરીઆમાર્ગે આવતો માલ લઈ શકે અથવા ઉતારી શકે તેવી સગવડ સારૂ આરામાં જે બાંધ-કામ કરેલું હોય છે, તેને ગાદી કે ડાક કહે છે.

---

૧. ધુની એટલે નદી-જે સમુદ્ર વચ્ચે જોડનારો નાનો નદી જેવો પાણીનો ભાગ.

૨૦. નદી એક કે ઘણાં મુખે સમુદ્રને મળવાથી તે સ્થળે જમીનનો જે ભાગ ત્રિકાણ આકારે બને છે તેને ડેલ્ટા કહે છે.

૨૧. ખેતીવાડીના ઉપયોગ સારૂ ખેતરોમાં પાણી પુરૂં પાડવા માટે નદીમાંથી જે ફાંટા (વહેળા) કાઢેલા હોય છે. તેમને નહેર-કેનાલ કહે છે. આવી નહેર હાથમતી નદીમાંથી ખોદેલી છે.

૨૨. દરીઆમાં મુસાફરી કરવા, અને દરીઆ પારના દેશોમાં માલ લાવવા લઈ જવા માટે વરાળચંત્રથી ચાલતું વહાણ કે જેને આગખેડ કે સ્ટીમર કહે છે.

૨૩. જે સ્ટીમર દરિઆઈ લડાઈ લઢી શકે તેવી બનાવેલી હોય તેને મનવાર કહે છે

૨૪. બરાબર દરીઆમાં મુસાફરી કરવા અને એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે દરીઆમાર્ગે કિનારે કિનારે માલ લઈ જવા, લાવવા માટે વરાળચંત્ર ગોઠવ્યા સિવાયના મોટાં તરતાં વહાણો બનાવેલાં હોય છે તેને નૌકા કે વહાણુ કહે છે. આવાં વહાણો દરીઆ કાંઠે મુસાફરી કરે છે.

મહીકાંઠા એજન્સિની

સામાન્ય ભૂગોળ.

પ્રકરણ ૧ હું.

એજન્સિ:—જેમ ઘણા તાલુકા મળી જિલ્લો બને છે તેમ ઘણાં નાનાં નાનાં દેશી રાજ્યો (એક જથ્થે આવેલાં હોય અને તે બધાં) ના રાજકારભાર ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક અંગ્રેજ અધિકારી-પોલિટિકલ એજન્ટની નીમણૂક કરવામાં આવેલી હોય તેવાં સઘળાં રાજ્યોના સમૂહને એજન્સિ કહે છે.

મહીકાંઠા એજન્સિ નામ પડવાનું કારણ:—ગુજરાતનો મુલ્કી અને લશ્કરી ભાગ, જેને મરાઠા મહીકાંઠો કહેતા, તે નામ પ્રમાણે મહીકાંઠા એજન્સિ એ મહી નદીના કાંઠા ઉપરનો પ્રદેશ નથી. વાસ્તવિક જોતાં ગાયકવાડ સરકારને પોતાનું લશ્કર ગુજરાતના જે ભાગમાં લઈ જવું પડતું હતું તે સર્વ ભાગને એટલે મહા નદીની ઉત્તર તરફના મુલકને મહીકાંઠા* કહે છે.

* ગુજરાતમાં, રજપુત, મુસલમાન અને મરેઠાની સત્તા હતી, ત્યારથીજ મહી નદીની આબુખાબુનો મુલક મહીકાંઠા નામથીજ ઓળખાતો આવ્યો છે. રાસમાળા ભા. ૨ પ્રકરણ ૯ ના પૃષ્ઠ ૧૪૫ ના પેરેગ્રાફ મ હુણવાડા મહીકાંઠામાં ગણેલું છે. એ વખતે વાડાશિનોરનો પ્રદેશ હુણવાડાના નામથી ઓળખાતો હતો. ભા. ૨ ના ૯ મા પ્રકરણના ૧૪૪ મા પૃષ્ઠમાં મહીકાંઠાની હદ “મહી નદીના ઉત્તર તરફ હુણવાડાથી પોસીના, અંબાજી અને ખનાસ સુધીના પ્રદેશને મહીકાંઠા ગણેલો છે. એ સમયે મહીકાં-

સ્થાન અને ક્ષેત્રફળ:—આ એજન્સિ ગુજરાત પ્રાંતની ઉત્તરમાં ૨૩-૫ અને ૨૪-૩૫ ઉત્તર અક્ષાંસ વચ્ચે ૭૨-૨૧ અને ૭૩-૪૫ પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલી છે. અને વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૯૦ માઇલ અને પહોળાઈ ૬૦ માઇલના આશરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૧૨૪ ચોરસ માઇલ અને કૂલ વસ્તી ૪,૫૦,૪૭૮ માણસની છે. પશ્ચિમે સાદરાથી અહમદનગર સુધીની જમીન દરીઆની સપાટીથી ૩૭૧૧ ફીટ ઉંચી છે.

સીમા:—એ એજન્સિ મુંબઈ પ્રલાકાની છેક ઈશાનખુણામાં આવેલી છે એની ઉત્તરે શિરોહી અને મેવાડનો ડુંગરી મુલક; પશ્ચિમે પાલણપુર સંસ્થાન, ગાયકવાડ સરકારના ખેરાલુ, ઘડનગર, કડી અને વીજપુર મહાલ અને અમદાવાદ જિલ્લાનાં ગામો: દક્ષિણે અમદાવાદ જિલ્લો, ખેડા જિલ્લો, ગાયકવાડ સરકારનું દહેગામ પરગણું અને રેવાકાંઠા એજન્સિનાં લુણાવાડા અને વાડાશિનોર સંસ્થાનો; પૂર્વે ડુંગરપુરનું રાજ્ય, રેવાકાંઠાનું વાડાશિનોર સંસ્થાન અને ખેડા જિલ્લો આવેલાં છે.

આ એજન્સિની દક્ષિણમાં અમદાવાદ જિલ્લાનો પ્રાંતીજ તાલુકો અને મોડાસા પેટા મહાલ, તેમજ ગાયકવાડ સરકારનો

ઠામાં મહી નદી આવેલી હતી. મહી નદીની દક્ષિણથી છેક નર્મદા નદી સુધીના પ્રદેશમાં જે સંસ્થાનો આવેલાં હતાં તે રૈવા પરનાં સંસ્થાનો અને મેવાસના નામથી ઓળખાતાં, સરકારે રાજ્યવ્યવસ્થા સાથે લુણાવાડા અને વાડાશિનોરને રૈવાકાંઠામાં ગણી લીધાં; અને ત્યારપછી ઉત્તરનો મુલક (ઈર, દાંતા, ગાબઠ, માલપુર વગેરે સંસ્થાનો) અસલથી મહીકાંઠા નામથી ઓળખાતો હતો માટે તેનું તેજ નામ કાયમ રાખેલું છે. (ગુ. શાળાપત્ર સને ૧૯૧૪ પૃષ્ઠ. ૧૫૮.)

અમદાવાદ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૨૪ ચો, માઇલ અને વસ્તી ૮,૯૦૬૧૧ છે, તે આ એજન્સિથી ક્ષેત્રફળ માત્ર ૭૦૦ ચો, માઇલ વધારે છે, છતાં વસ્તી પોણા બે ગણી છે.

મુલક આવેલો છે. વચ્ચે વચ્ચે આ એજન્સિનો મુલક પણ તેમાં સેળભેળ થયો છે.

સાબરમતી નદી જાણે કે મહીકાંઠા એજન્સિની પશ્ચિમે ઉભી હદ બાંધતી હોય તેમ આવેલી છે. સાબરમતીની પશ્ચિમે આ એજન્સિનો ઢાંતા અને ગઢવાડનો મુલક, તે સિવાય માણસા, વરસોડા અને પેથાપુર તાલુકા આવેલા છે. બાકીની હદ ગાયકવાડ સરકારના મુલકથી થયેલી છે. છેક ચુંવાળમાં આ એજન્સિનો કુટોસણ જિલ્લો આવેલો છે. દક્ષિણનો કુટલોડ મુલક ખેડા જિલ્લાને લગતો આવેલો છે, સિવાય બાકીનો મુલક ઘણાખરો એક જથ્થે છે.

એજન્સિના વિભાગો:—આ એજન્સિ ૧ રાજ, ૨ સંસ્થાનો, ચઢતા ઉતરતા દરજ્જાના અનુક્રમે ૪, ૮, ૯ મળી ૨૧ તાલુકા, અને છેક નાના બીજા ૨૮ તાલુકા મળી, આવન સ્ટેટોની બનેલી છે.

આ એજન્સિમાં મોટું રાજ્ય ઈડરનું છે, અને તે છેક ઉત્તરમાં આવેલું છે; પોળો અને ઢાંતાનાં સંસ્થાન ઈડરથી નાનાં છે; માલપુર, માણસા, મોહનપુર અને કુટોસણ તાલુકા તેથી નાના છે, સિવાયના બીજા તાલુકા તેથી પણ નાના છે.

આ એજન્સિના ૭ વિભાગ કહેલા છે. તેને પરગણાં કહે છે.

૧ નાની મારવાડ:—(૧૫) એમાં ઈડરના મહારાજા અને તેમના ભાયાતો; પોળો, ઢાંતા, માલપુર, મગોડી, સુદાસણા, વલાસણા, ગામર, હુડોલ, સતલાસણા, ભાલુસણા, ચાંડપ,^૧ ટીંબા, ડીંબરી, મોટા કોઠારણા, એ તાલુકા છે.

૨. રહેવર જિલ્લો:—(૬) એ રહેવર રજપુતોનો મુલક છે; તેમાં મોહનપુર, રણાસણ, વડાગામ, રૂપાલ, દધાગિઆ અને બોલુંદરા, એ તાલુકા છે.

^૧ ચાંડપ:—એ મતાદારી ગામની હકુમત ગઢવાડા થાણામાં એજન્સિ હસ્તક છે.

૩ સાબરકાંઠો:—(૧૩) એ સાબરમતી નદીની પૂર્વ દિશાએ આવેલા ઠાકોરોનો મુલક છે; તેમાં ઇલોલ, ત્રેમપુર, ખેડાવાડા, કંડોલી, દેરોલ, તાજપુરી, વક્તાપુર, હાપા, દેધરોટા અને લીખી તાલુકા છે. અને સાબરમતીની પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા માણસા, પેથાપુર અને વરસોડા એ તાલુકા પણ એમાં સમાવેલા છે.

૪. વાત્રકકાંઠો:—(૧૦) વાત્રક નદીની અન્ને બાજુએ આવેલા ઠાકોરોનો આ મુલક છે; તેમાં ઘોડાસર, પુનાદરા, ખડાલ, આંબલી-આરા, સાઈબા, રમાંસ, ડાલા, ઝેર,^૧ નિરમાળી, અને ખારમુવાડા^૨ એ તાલુકા છે.

૫. ખાવીશી જિલ્લો:—(૩) આ જિલ્લો ઢાળી લેઝિનાં ઘણાં ગામો મળીને થયેલો છે. તેમાંનાં કેટલાંક ગામો ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકારના મુલકમાં વીખરાયેલાં છે. એ વિભાગમાં વાસણા તાલુકો, સાદરા સિવિલ સ્ટેશન^૩ અને ખાવીશીનાં મહેવાસી ગામો આવેલાં છે. આ જિલ્લો પ્રથમ ગાયકવાડના દહેગામ પરગણાનો ભાગ હતો; પરંતુ ત્યાંના લોકો કબજે નહિ રહેવાથી આ એજન્સિને સોંપવામાં આવ્યો છે, ત્યારથી આ એજન્સિનો તે વિભાગ થયો છે.

૬. કટોસણ જિલ્લો:— (૧૧) એ અધો ચુંવાળના

૧ ઝેર, નિરમાળી:—એ બે તાલુકા ગાયકવાડ અને માંડવાના મી-આંશ્રીના ભાગીલા છે, તેથી હકુમત વાત્રકકાંઠા થાણામાં એજન્સિ હસ્તક છે.

૨ ખારમુવાડા:—એ મતાદારી તાલુકાનો આંકડો ખાવીશીથી જુદો છે માટે તેને વાત્રકકાંઠામાં ગણેલો છે, પણ તેમાં મતાદારી ગામો હોવાથી તેનો વહીવટ ખાવીશી થાણામાં એજન્સિ હસ્તક છે,

આંડપ, ઝેર, નિરમાળી અને ખારમુવાડા આ ચાર મતાદારી તાલુકા (ઠાકોરોના નહિ) હોવાથી તેની ગણતરી તાલુકાઓમાં ગણેલી નથી.

૩ સાદરા સિવિલ સ્ટેશન કે ખજરની ગણતરી તાલુકામાં ગણેલી નથી, કેમકે તેની જમીન વાસણા ઠાકોરની છે. અને હકુમત એજન્સિની છે.

મકવાણા ઠાકોરોનો મુલક છે. ગાયકવાડ સરકારના કડી પરગણાની પશ્ચિમે આ જિલ્લાના જુદા જુદા તાલુકા છે. તેમાં કટોસણ, મગુના, તેજપુરા, મેમદપુરા, દેલોલી, કસલપુરા, વીરસોડા,^૧ પાલજ, રામપુરા, ઈજપુરા, અને રાણીપુરા તાલુકા છે.^૨

ઉપરનાં છ પરગણામાં વાત્રકકાંડાનો પેટાભાગ મહીસા ગણતાં આ એજન્સિના ૫૯ ભાગ છે. થાણાના ૪ નવા ભાગો તેમાં મેળવતાં ૬૩ ભાગ છે. તેમાં ૧૭ રજપુત ઠાકોર,^૩ ૩૧ મકવાણા ઠાકોર^૪ અને ૪ મોલેસ્લામ^૫ ઠાકોરોના મળી આવન તાલુકા છે.

૧ અસલ “વીસરોડા” મૂળ પુરુષ વીસાજના નામ ઉપરથી છે.

૨ કટોસણ જિલ્લામાં કટોસણ તાલુકા સિવાયના ખીજા જે તાલુકાઓ છે તે કટોસણ તાલુકામાંથી થયેલા છે.

૩ નાની મારવાડમાં ૭. ઈડર, દાંતા, પેાળો, માલપુર, વલાસણા, મુદાસણા અને મગોડી; રહેવરજિલ્લામાં ૬ મોહનપુર, રણાસણ, વડા-ગામ, દધાળિયા, રૂપાલ અને જોહંદરા; સામરકાંડામાં ૩. માલસા, પેથાપુર અને વરસોડા અને ખાવીશીમાં વાસણા મળી સત્તર તાલુકા રજપુત ઠાકોરોના છે.

૪ નાની મારવાડમાં ૯. ગાખટ, હડોલ, સતવાસણા; ભાદુસણા, ટીંબા, ઊંબરી, મોટા કોઠારણા. સામરકાંડામાં ૧૦. ઇલોલ, પ્રેમપુર, ખેડાવાડા, કડોલી, દેરોલ, તાજપુરી, વકતાપુર, હાપા, દેધરોટા અને લીખી. વાત્રકકાંડામાં ૩ ઘોડાસર, આંબલીઆરા, સાકંબા અને કટોસણ જિલ્લામાં ૧૧. કટોસણ, મગુના, તેજપુરા, મેમદપુરા, દેલોલી, કસલપુરા, વીરસોડા, પાલજ, રામપુરા, ઈજપુરા અને રાણીપુરા એ અ-ગીઆર. મળી ૩૧ તાલુકા મકવાણા કોળી ઠાકોરોના છે.

૫ વાત્રકકાંડામાં ખડાલ, પુનાદરા, રમાંસ અને હાલા એ ચાર તાલુકા મોલેસ્લામ મીઆંના છે અને તે લાલના માંડવા (એ ગાયકવાડના મુલકમાં વાત્રકકાંડા લગોલગ છે.) માંથી થયેલા છે. આ તાલુકાના મીઆંના મૂળ પુરુષ મૂળે રજપુત હતા, પણ પાછળથી કોળીની કન્યા પરણી, રજપુતની જાત ખોઈ મકવાણા થયેલા, તે પછી ગુજરાતના પાદશાહની નોકરી અને મદદમાં રહી, ઇસ્લામી ધર્મ કબુલી, જમીનના પટા મેળવ્યા.

થાણાસર્કલનું બંધારણ:—ઉપર જણાવેલાં છ પરગણાંમાં કેટલાક જુદા અને સાતમા વર્ગના બહુ નાના તાલુકા છે, તેથી તેમનો રાજ્યવહીવટ એજન્સિ હસ્તક રાખેલો છે. એવા એક જથ્થે આવેલા તાલુકાના જુદા જુદા સમુદાય ઠરાવેલા છે. તેને “જિલ્લો કે થાણું” એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. આ એજન્સિમાં એવાં પાંચ થાણાં કે જિલ્લા છે. તેનો વહીવટ સરકાર તરફથી ચાર થાણુદાર અને એક ડેપુટિ થાણુદાર કરે છે. સાદરા બજાર એ એજન્સિનું હેડક્વાટર સ્ટેશન છે તેને સાદરા સિવિલ સ્ટેશન કહે છે. તેનો વહીવટ સાદરા બજાર કારકુનની મદદથી હજુર ડેપુટિ પોલિ-ટ્રિસ્ટ્રલ એજન્ટ ચલાવે છે.

૧ **બાવીશી થાણું:**—આ થાણાનું સદર સ્ટેશન ડભોડા છે. પ્રથમ મુખ્ય બાવીસ ગામોનો સમૂહ હતો તેથી બાવીશી કહેવાય છે.

૨ **ગઢવાડા થાણું:**—એમાં સતલાસણા, ભાલુસણા, હડોલ, ટીંબા, ઊંબરી અને મોટાકોઠારણા એ તાલુકા છે. એનું સદર સ્ટેશન સતલાસણા છે.

૩ **કંટોસણ થાણું:**—એમાં મગુના, તેજપુરા, વીરસોડા, પાલજ, દેલોલી, કસળપુરા, મેમદપુરા, ધજપુરા, રામપુરા અને રાણીપુરા એ તાલુકા છે ત્યાંનું સદર સ્ટેશન સાંથળ છે.

૪ **સાબરકાંઠા થાણું:**—એમાં બેાલુદ્રા, દેરોલ, બેડાવાડા, કંટોલી, વક્તાપુર, પ્રેમપુર, દેધરોટા, તાજપુરી, હાપા, લીખી, અને દધાણિઆ એ તાલુકા છે. એનું સદર સ્ટેશન વક્તાપુર છે.

૫ **વાત્રકકાંઠા થાણું:**—એમાં ઝેર, નિરમાળી, રમાંસ, ગાખટ, ડાલા, એ તાલુકા, અને માંડવા અને પુનાદરા તાલુકાનું ભાગીલું

---

૧ ખડાલ, પુનાદરા, રમાંસ અને ડાલા તાલુકદારોને તેમની અરજી સરકારે ઠાકોર લખવા ઠરાવ્યું છે.

લનાળ^૧ ગામ અને મહીસા પેટા થાણું એ આવેલાં છે. અને એનું સદર સ્ટેશન નિરમાળી છે.

સાદરા સિવિલ સ્ટેશન—એમાં સાદરા બજાર છે. એ સિવિલ સ્ટેશન અને એજન્સિનું હેડક્વાટર છે.

દેખાવ:—આ એજન્સિની ઉત્તર સરહદે ગઢવાડા, ઢાંતા અને ઈંડર સ્ટેટની છેક ઉત્તરનો ભાગ આશુ પર્વત, મેવાડ અને આરા-સૈકારના પહાડોને લગતા નાના નાના ડુંગરોથી, તેમજ ફરિશાન અને પૂર્વ સરહદનો ભાગ, મોટા ઉદેપુર અને ડુંગરપુરના નાના નાના ડુંગરોથી છવાયેલો છે. તેમાંથી નાની નાની નદીઓ નીકળે છે.

મોડાસા અને માલપુર નજીક ડુંગરપુરના પહાડના નીચા પણ ઢાંચા ફાંટા આવ્યા છે. તે આગળ જતાં જમીન સરસા થઈ જાય છે. ત્યાં જમીન ખડકવાળી દેખાય છે. આ પ્રદેશમાં થઈ કેટલીક નદીઓ નીકળે છે. તે ગાયકવાડી દહેગામ તાલુકામાં થઈ નૈઋત્ય-પુણ તરફ વહે છે. કેમકે તે તરફની જમીન ઢાળ પડતી છે.

ખેડા જિલ્લાની સરહદ તરફ ખડકો પથરાયેલા નથી, તેથી તે તરફના પ્રદેશમાં ફળદ્રુપ ખેતરો આવેલાં છે.

અમનગરની દક્ષિણમાં અમદાવાદ જિલ્લાના પ્રાંતીજ તાલુકાના રેતાળ અને સપાટ પ્રદેશમાં થઈ હુથમતી અને બીજી નદીઓ વહે છે. હુથમતીની દક્ષિણે જમીન નીચી ઉંચી થતી જાય છે.

ઉત્તરે મેવાડના ડુંગરોમાંથી સાગરમતી નીકળે છે, અને તે આ એજન્સિની પશ્ચિમ દિશાએ છેક ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ તરફ વહે છે.

કોટાસણ જિલ્લો ગાયકવાડી કડી મહાલની લગોલગ છેક પશ્ચિમમાં આ એજન્સિથી તદ્દન અલગ આવેલો છે, તેની લગોલગનો ગાયકવાડ સરકારનો અને વીરમગામ તાલુકાનો કેટલોક મુલક

૧. અસલ અહીં તેર નાળ હતી, તે ઉપરથી તેલનાળ થયેલું લાગે છે.

ચુવાળ^૧ કહેવાય છે. તે પ્રદેશ રેતાળ હોઈ કંઈકે ઉચો છે.

પર્વતો:—મહીકાંઠામાં બહુ ઉંચા પર્વતો આવેલા નથી; પરંતુ ઉત્તર અને ઈશાન તરફથી છેક પૂર્વ સરહદનો મુલક મેવાડ અને ડુંગરપુરના ડુંગરોથી જવાએલો છે. ઉત્તરે અંબાલવાનીના સ્થળને લીધે પ્રખ્યાત આરાસૈકોર, ગખ્ખર, અને આપુના નાના નાના ઘણા ડુંગરો વગેરે છે. તે પણ આરાવળીના દક્ષિણ પશ્ચિમ છેડાના ભાગ છે.

નદીઓ:—આ એન્જનિસનો ઉત્તર અને ઈશાન સરહદનો મુલક છેક પૂર્વ સરહદ સુધી ડુંગરાળ હોવાથી તેમાંથી ઘણી નદીઓ નીકળે છે.

આ એન્જનિસમાં નદીઓ બે દિશામાં વહે છે. જે નદીઓ ઈશાન તરફના ડુંગરોમાંથી નીકળે છે, તે નૈઋત્ય તરફ ઢાળ હોવાથી તે તરફ વહે છે, અને જે ઉત્તરમાંથી નીકળે છે તેનો ઢાળ દક્ષિણ તરફ હોવાથી દક્ષિણ તરફ વહે છે. એકે નદીમાં વહાણ ફરી શકતાં નથી. તેમ હાથમતી સિવાય એકેનું પાણી ખેતીને પુરું પાડવાના ઉપયોગમાં લેવાતું નથી,

આ એન્જનિસમાં સૌથી અગત્યની મુખ્ય નદીઓ સાત આવેલી છે. તે ઉપરાંત ઈડર અંસ્થાનમાંથી ૧૩ દાંતાના ડુંગરાળ મુલકમાંથી બીજી આઠ નાની નદીઓ અને તેથી પણ ઘણી નાની નાની નદીઓ અને વહેળા પણ આ એન્જનિસના ડુંગરાળ પ્રદેશમાંથી નીકળે છે.

મુખ્ય નદીઓ:—(૧) સાખરમતી (૨૦૦ માઇલ):—એ મેવાડના ડુંગરમાંથી ઢેખર તળાવમાંથી નીકળી દાંતા અને ઈડર અંસ્થાનની હદમાં થઈ દક્ષિણ તરફ વહે છે. ત્યાં તેને બીજી નાની

૧ અસલ એ મુલકમાં ૪૪ ગામ હતાં, તેથી ચુમ્માલીશ—ચુવાળી—ચુવાળ કહેવાય છે. ચુવાળ માટે કહેવાય છે કે:—

“તોછરી ખાલી દુકાં પેરણાં, જાડ જવલે ને જાંખરાં ઘણાં;
સસલાં હરણને કાળિયાર તણાં, ચુવાળે ટોળાં રાજે ઘણાં.”

નાની ઘણી નદીઓ મળે છે. આ નદી ઊંડણી, વલાસણા, વરસોડા, સાદરા, વાસણા, પેથાપુર અને અમદાવાદ થઈ આગળ વહેતાં ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેને પ્રાંતીજ તાલુકાની વાયવ્ય સરહદ તરફ સંગપુર આગળ હાથમતી મળે છે. ત્યાંથી એ (સાબર) સાબરમતી નામથી ઓળખાય છે. ખેડા જિલ્લામાં રકુની વાયવ્ય ખુણામાં ઘોળકા નજીક ખારી નદી અને ઘોળકાની ઈશાનખુણામાં વૌઠા આગળ વાત્રક નદી (માઝમ, શેઠી, મેથો એ ત્રણ સાથે) મળે છે. સાબરમતીને વાત્રકનો ન્યાં સંગમ થાય છે; તેની પૂર્વે પાલ્લા અને પશ્ચિમે વૌઠા આવેલાં છે. અહીં દર કાર્તિકી પૂનેમે મેળો ભરાય છે. તે પાંચ દહાડા રહે છે. વૌઠા ઘણું પવિત્ર ગણાય છે, કેમકે ત્યાં સાબરમતી, હાથમતી, ખારી, માઝમ, મેથો, વાત્રક અને શેઠી, એ સાત નદીઓનાં જળ એકઠાં થાય છે, કળિયુગમાં આ નદી ઉત્તર ગુજરાતની નદીઓમાં પવિત્ર ગણાય છે. જેથી આબુખાબુના ગામેના લોકો વાર તહેવારે નહાવા આવે છે.

સાબરમતી વધારેમાં વધારે ૫૧૭ થાઈ પહોળી છે, મૂળ તરફ એના કાંઠા ઉંચા છે. મુખ તરફ તે જમીનની સપાટી સાથે વહે છે. કોઈ કોઈ વાર રેલ આવવાથી કંપ ઠરવાથી તેના કાંઠાની જમીન ભાઠાવાળી બનાવે છે, અને કોઈ કોઈ વાર રેતી પાથરી ખેડવા લાયક જમીનને નકામી કરે છે. કંપથી બનેલી ભાઠાની જમીનમાં તમાકુ અને રેતાળ જમીનમાં સક્કરદેદી અને ખટાટાનો પાક ઉતરે છે.

(૨) સરસ્વતી—કુંવારકા;—આ પવિત્ર નદી દાંતા સંસ્થાનની ઉત્તરે આવેલા મેણાગર ડુંગરમાંથી નીકળી કોટેશ્વર મહાદેવ પાસે થઈ, દાંતા રાજ્યને સરહદ કરી સિદ્ધપુરથી આગળ વહેતાં કચ્છના રેતીના રણમાં સમાઈ જાય છે, દાંતા રાજ્યમાં તેને ખીજી નાની નાની કેટલીક નદીઓ મળે છે. આ નદી દરીઆને મળતી નથી, પણ રણમાં સમાઈ જાય છે. તેથી કુંવારકા ગણાય છે, અને પવિત્ર મનાય છે. તેથી તેમાં નહાવા માટે ઘણા યાત્રાળુઓ તેના

મૂળ કોટેશ્વર આગળ અને સિદ્ધક્ષેત્ર-શ્રી સ્થળ કે સિદ્ધપુર યાત્રાર્થે જાય છે. દર કાર્તિકી પૂનેમે તથા ગ્રહણ વગેરે પર્વણિને દિવસે ઘણા લોકો સિદ્ધપુર તીર્થમાં સ્નાન માટે એકઠા થાય છે.

(૩) હાથમતી:—પાલની પેલી તરફના ઘઉંવાના ડુંગર-માંથી નીકળી લીલોડા, તાજપુરી અને અહંમદનગર-હીંમત-નગર આગળ વહી સાબરને સંગપુર આગળ મળે છે. તે નદી ઉપર અહંમદનગર આગળ ઈડર જવાના માર્ગ ઉપર પથ્થરનો પૂલ બાંધેલો છે. વળી આ નદીનું પાણી વહી જતું અટકાવી ખેતીના ઉપયોગમાં લેવા માટે અમનગર આગળ બાંધકામ કરેલું છે. ત્યાં પાણી વહેતું અટકે છે. તેમાંથી નહેર કાઢેલી છે. તેમાંથી તેના કાંડાનાં ખેતરોમાં પાણી આપવામાં આવે છે, પ્રાંતીજ આગળ હાથમતી નદીનો બંધ બાંધેલો છે તે બોખ (બોખ-ફાટ, ચીરો) એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. સાબરમતી અને +બોખનો ખાડો ઉત્તર દક્ષિણ વહે છે.

(૪) ખારી (૧૦૫):—અમનગરથી ઈશાને દશેક માઇલ છેટેના ડુંગરમાંથી નીકળી, મોહનપુર પટાના ઉત્તર ભાગમાં થઈ, નૈર્ઋત્ય તરફ ૧૦૫ માઇલ વહી, રહુની વાયવ્ય ખુણામાં ઘોળકા પાસે સાબરમતીને મળે છે. એનું પાત્ર છાછરું અને વાંકું છે. મોહનપુર પટાના ભાગમાં થઈને વહેતાં, એને પ્રાંતીજ તાલુકામાં ખારવા

+ બોખનો ખાડો લાંબો પહોળો હોઈ સાબર અને હાથમતીના સંગમ આગળ શરૂ થઈ દક્ષિણ તરફ વહે છે. એ પાણીથી ભરેલા ખાડા અને ભાની યોથી જમીનના કડકાની હાર છે. એમાં જે સૌથી મોટો છે તે મોટો બોખ કહેવાય છે. તેણે ૧૫૬ એકર જમીન રોકી છે, અને તે ૩૦ ફુટ ઉંડો છે.

નાનો બોખ પ્રાંતીજની પશ્ચિમે ૩૫ એકર વિસ્તારમાં છે. એ સરા-સરી ૪ ફુટ ઉંડો છે. મુંઘાસણ આગળ ખારી નદી બોખના ખાડામાં સમાઈ જાય છે. ચોમાસામાં પુષ્કળ પાણી બોખમાંથી ખારી નદીમાં જાય છે, પણ ફેરી-સુકી મોસમમાં તેમ થતું નથી, દંતકથા એવી છે કે અહંમદશાહના વસાવેલા અમદાવાદને પુરતું પાણી પુરું પાડવા તેના હુક-

અને બાજવા એ બે નાની નદીઓ મળે છે. પ્રાંતીજ તાલુકામાં વહેતી, ગાયકવાડી દેહગામ તાલુકામાં થઈ, અમદાવાદ જિલ્લાનો દસકોઈનો પૂર્વ ભાગ પસાર કરી એ ખેડા જિલ્લામાં દાખલ થાય છે. તેના પર ધનીઓલ, કુંથાપરા, ધારીસણા, નાંદોલ, સાણોદા અને ડભોડા વગેરે ગામે આવેલાં છે. એ ૨૦ કુટથી વધારે પહોળી નથી.

દસકોઈ તાલુકામાં ધામતવાન આગળ દક્ષિણ તરફનો ઢાળ લઈ એ કેટલાંક વર્ષથી મેશ્વોને મળી જવાનું વલણ ધરાવે છે, પણ તેમ થતું અટકાવવાને માટીનો બંધ બાંધી લેવામાં આવ્યો છે; આગળ જતાં ખેડા જિલ્લામાં આ નદીમાંથી કાંસ કાઢીને આશરે સો વર્ષથી આસપાસનાં ગામેમાં ડાંગર પકવવાને તેનું પાણી લેતાં હતાં, તેથી વારંવાર મરામત ખર્ચ થયો થતો હતો, જેથી સાઠેક વરસ ઉપર કાયમનું ચુનાગચ્છી બાંધકામ કરી લેઈ સરકારે ડાંગરના પાક માટે પાણી લેવાની સગવડ કરી આપેલી છે. આ નદી ચોમાસા સિવાય આખું વર્ષ વહેતી નથી, એટલે ચોમાસા પછી કેટલીક મુદતે ઉનાળાની શરૂઆતમાં આગળ વહેતાં સુકાઈ જાય છે.

મેશ્વો, માઝુમ અને વાત્રક એ ત્રણે નદીઓ ડુંગરપુરની દક્ષિણેથી નીકળે છે. તેઓનું વહેણ નૈર્ઋત્ય તરફનું છે. એ ત્રણેમાં વાત્રક સૌથી લાંબી છે. વાત્રક અને માઝુમ, મોડાસા પેટા મહાલમાં થઈને વહે છે. એ ત્રણેનાં પાત્ર સાંકડાં છે. પાણીના વહેણના ઘસારાથી તેમાં નાના મોટા સુંવાળા થએલા કાંકરા તથા પથરા ઘણા છે.

(૫) માઝુમ-માઝુમ:—મહીકાંડા અને ડુંગરપુરની વચ્ચે આવેલા ડુંગરમાંથી નીકળી મોડાસા, વડાગામ, આંબલીઆરા આગળ વહી, થોડે છેટે લાલના માંડવા પાસે વાત્રકને મળે છે.

(૬) મેશ્વો:—એ મેવાડના ડુંગરોમાંથી નીકળી ખારી નદીની સમાંતરમાં વહે છે, અને તે હરસોલ આગળ થઈ આગળ જતાં ખેડાથી ઉત્તરે થોડે દૂર વાત્રકને મળે છે. તેના ઉપર સામેરા,

મથી હાથમતીને પુરતો બાધી સાબરમતીમાં વાળી હતી, તેથી બોખ એ હાથમતીનો જૂનો પ્રવાહ માર્ગ છે.

શામળાજી, ખેલુદરા, બાકરોલ, રણાસણ, મોહનપુર, હરસોલ, સાહેબજીના મુવાડા, કડબેદરા, લવાડ, હરખજીનામુવાડા, હરસોલી, લીહોડા, વગેરે ગામો આવેલાં છે. આ નદી ઉપર હરસોલ નજીક ઇંટથી ચણેલો મજબુત પૂલ બાંધેલો છે.

(૭) વાત્રક-વેત્રવતી (૧૫૧ માઇલ.) એ કુંગરપુરના દક્ષિણ તરફના કુંગરોમાંથી મેવાડના સેતુમન શહેર પાસે, વાંસના બોથામાંથી નીકળી મહીકાંઠાની નૈર્ઋત્ય ખુણમાં મેઘરજ, માલપુર, મગોડી, ગાખટ, રમાંસ, ડાલા, માંડવા, પુનાદરા, આતરસુખા, ખડાલ, ઘોડાસર, મહેમદાવાદ, આગળ અમદાવાદ જિલ્લાના પ્રાંતીજ તાલુકામાં અને ખેડા જિલ્લામાં વહે છે; તેને માંડવા નજીકમાં માઝમ, ખેડાની ઉપલી ગમ પાંચ માઇલ ઉપર મેંથો અને ખેડામાં શેઠી મળે છે. આ ત્રણે નદીઓનું એકઠું જળ-વાત્રક નદી આગળ વહેતાં પાણી અને વૌઠા આગળ સાબરમતીને મળે છે.

(૮) વરાંશી:—એ નાની નદી છે, અને તે નૈર્ઋત્ય કાણુમાંથી વાડાશિનોરના કુંગરમાંથી નીકળી કોટડા, બાયડ, ઝેર, નિર-માળી આગળ વહી મહોર નદી કે જે વાડાશિનોરના વીરપુરના કુંગરમાંથી નીકળે છે; તેને કપડવણજ પાસે મળે છે. વરાંશી નાની નદી છે, છતાં તેમાં હંમેશાં પાણી રહે છે. આગળ જતાં ૨૦ માઇલ પર મહોરને લુણી નદી મળે છે. ત્યાંથી મહોર આગળ પાંચ માઇલ વહીને શેઠીને, અને શેઠી ખેડા આગળ વાત્રકને મળે છે.

તળાવો:—આ એજન્સિમાં કુદરતી સરોવર કે તળાવ નથી પણ અંધાવેલાં નાનાં મોટાં ઘણાં તળાવો છે. કેટલાકમાં આખું વર્ષ પાણી રહે છે, તે ઢોરના પીવામાં આવે છે. સિવાય ખીજ કામમાં આવતું નથી. તેમાંના ૪ તળાવ મોટાં અને જાણવા લાયક છે, અને તે ઇંડર રાજ્યની હદમાં આવેલાં છે.

૧ રાણી તળાવ:—ઇંડરની ઈશાને અર્ધા માઇલ ઉપર ૯૪

એકર જમીનમાં છે, તેની ઉંડાઈ ૧૭ ફુટ છે. એની પૂર્વ બાજુ પગ-ચીઆં ચણેલાં છે. એ ઇ. સ. ના યૌદ્ધમા સૈકામાં ઈડરના રાવભાણુની રાણીએ બંધાવેલું છે એમ કહેવાય છે. તેથીજ તેને રાણી તળાવ કહે છે.

૨ કરમાખાઈ તળાવ:—એ શામળાજીની ઉત્તરમાં ૧૩૪ એકર જમીનમાં છે. તેની ઉંડાઈ ૧૫ ફીટ છે. આ તળાવ કોઈ ઋષિ-એ વગર હથિયારે ફક્ત હાથથી કરેલું એમ કહેવાય છે. તેની દક્ષિણ બાજુએ ૮૮ ફુટ જેટલામાં પગચીઆં છે.

૩ બાપસર તળાવ:—એ બાપસરની પાસે ૧૮૨ એકરમાં છે. તે ૧૫ ફુટ ઉંડાઈનું છે, તેનું થોડુંક પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉપરનાં ત્રણ તળાવોમાં પાણી આરેમાસ રહે છે.

૪. હડાદનું તળાવ—એ હડાદથી એક માઇલ છેટે છે. તે ૭૬ એકર જમીનમાં છે તેને પગચીઆં નથી. આનું પાણી આઠ માસ રહે છે. તેનું થોડુંક પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં આવે છે.

જળાશયોના પાણીનો ખેતીમાં ઉપયોગ.

આ એન્જિનિસની કેટલીક નદીઓનાં પાત્ર ઉડાં હોવાથી અને તેમના કાંઠા ઉંચાં હોવાથી તેમનું પાણી ખેતરોમાં ઝાડું લેવામાં આવતું નથી. તોપણ સામરમતી અને ખારી નદીઓમાંથી કિનારે ઢેંકવાં કરી કાસવડે પાણી ખેંચી ખેતરોમાં પાણી પાવ છે.

કુવાઓનું પાણી ખેતરોમાં કાસવડે પવાય છે. તેમાં મહેનત, વખત અને ખર્ચ ધણો થાય છે. આ એન્જિનિસનો દક્ષિણ તરફનો પ્રદેશ રેતાળ અને પાણી ઉંડાં હોવાથી ત્યાં કુવા ૫૦ થી ૭૦ હાથ ઉંડા અને બાકીના સ્થળમાં ૩૦ થી ૬૦ હાથ સુધી ઉંડા હોય છે.

આ એન્જિનિસમાં ખેતીને મદદ કરી શકાય તેવાં તળાવો નથી, તેથી તળાવોનું પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં લઈ શકાતું નથી.

નહેરો વડે ખેતરોમાં જથ્થાબંધ પાણી પુરું પાડી શકાય: પરંતુ

* જળાશયો—પાણીનાં સ્થળો:—કુવા, વાવ, નદી, તળાવ, નહેરો વગેરે.

આ એજન્સિનું ભોંયતળાઈ રેતાળ હોવાથી લાંબા અંતર સુધી પાણી વહેવડાવી લઈ જતાં ઘણુંખરું પાણી જમીનમાં ઉતરી જાય, અને જ્યાં પાણી શોષી લે એવું ભોંયતળાઈ નથી ત્યાં એવડી મોટી નદી આવેલી નથી કે નહેરો થઈ શકે, તોપણ એવી એક નહેર હાથમતી નદીમાંથી અમનગરથી ૬૬ વાળીરૂડા સુધીની ૨૦ માઇલની ખોદી છે, અને તે આગળ જતાં ખારી નદીમાં મેળવી દીધી છે. આ નહેરનું પાણી આબુઆબુનાં ખેતરોમાં ડાંગરના ક્યારડા, શેરડી અને બીજા વાવેતરને આપવામાં આવે છે. હાથમતીની નહેર સિવાય બીજી કોઈપણ નહેર આ એજન્સિમાં નથી.

* આખોડવા—મહીકાંડાની ઉત્તરમાં તથા પૂર્વમાં ઉંચી જમીનની હવા વધારે ઠંડી છે, બાકીની ગુજરાતના બીજા ભાગોના જેવીજ છે. ઑક્ટોબર આખરમાં ઠંડી ઋતુ શરૂ થાય છે. અને સવારે સાંજે બહુ ટાઢ પડે છે. નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરિ સુધી એ ચાર મહીનામાં હવા વિશેષે કરીને રમણીય રહે છે. ડીસેમ્બર અને જાન્યુઆરિમાં બહુજ ટાઢ પડે છે: એપ્રિલથી ગરમીની ઋતુ શરૂ થાય છે. જૂનના પહેલા અડવાડીઆમાં ગરમી બહુ અકળાવે છે. વાદળાં થાય છે, પણ વરસાદ ઝાઝો પડતો નથી. જુલાઈમાં અને સપ્ટેમ્બરના પહેલા ભાગમાં વિશેષ વરસાદ પડે છે. માર્ચથી જૂન સુધી પશ્ચિમનો અને વાયવ્ય તરફનો: જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર સુધી નૈર્ઋત્ય તરફનો: ઑક્ટોમ્બરથી તે ફેબ્રુઆરિ સુધી ઉત્તર અને ઈશાનનો ખવન હોય છે.

શિઆળો, ઉનાળો, અને ચોમાસું એવી ત્રણ ઋતુ છે. શિઆળાની ઋતુ નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરિ સુધી ગણાય છે, આ ઋતુમાં ઈશાન તરફનો સુકો ખવન વાય છે, તેથી સાધારણ રીતે ટાઢ વધારે

* આખોડવા—(આબ-પાણી+હવા-હવા) હવાપાણી.

સાદરામાં વરસાદની સરાસરી ૨૯ ઇંચ આવે છે, કેટલાક વર્ષોમાં ૩૦ ઇંચ ઉપરાંત અને વધારેમાં વધારે ૪૧ ઇંચ ૬૫ ફોટા વરસાદ પડ્યો હતો.

પડે છે. કોઈ કોઈ વાર અતિશય ઠાઠથી હિમ પડે છે, ત્યારે ખેતરો-
માંના છોડ તદ્દન બગી જઈ બહુ નુકસાન થાય છે. આ ઋતુમાં સા-
ધારણ રીતે પારો વધારેમાં વધારે ૫૦ અંશથી નીચે જતો નથી.

માર્ચથી જૂન આખા સુધી ઉનાળો છે. આ ઋતુમાં પશ્ચિ-
મનો પવન વાય છે, અને દિવસે અતિશય તાપ પડે છે. જન્યુઆ-
રિમાં કમીમાં કમી સરાસરી ગરમી ૫૬ અંશ અને વધારેમાં વધારે
૮૦ અંશ જેટલી હોય છે. મે માસમાં ગરમીનું પ્રમાણ વધતું જઈ
૧૦૦ થી ૧૧૦ અંશ સુધીનું હોય છે. આ એક્વિનોક્સ દક્ષિણ અને
મધ્ય ભાગના પ્રદેશમાં ઉનાળામાં અને બીજી ઋતુમાં તાપ વિશેષ
પડે છે. કારણકે તે પ્રદેશ રેતાળ હોવાથી ઝટ તપી જાય છે. દુંગ-
રાળ પ્રદેશમાં દુંગરોના ઉંચાણ અને સખત જમીનને લીધે ત્યાં
દક્ષિણ અને મધ્ય ભાગ કરતાં તાપ કમી લાગે છે. મધ્ય ભાગમાં
તાપ વધારે પડે છે. તે કેરી, ટેટી, રાયણ વગેરે ફળના પાકને લાભ-
કારક છે. ફેબ્રુઆરિ અને જૂન એ બે મહીના તંદુરસ્ત ગણાય છે.

ચોમાસાની ઋતુ જૂન આખરથી ઑક્ટોબર આખર સુધી
ગણાય છે. ઑક્ટોબરમાં મેઘવાડ વિશેષ હોય છે: કેમકે ચોમાસામાં
પહેલા વરસાદનું પાણી સુકાવા માંડે છે, અને તેમાં ભળેલી કાહેલી
વસ્તુમાંથી ખરાબ જેરી મેલેરિયા હવા નીકળે છે, તેથી એ મહી-
નામાં ધણી જણને તાવ આવે છે. આ ઋતુમાં સરાસરી વરસાદ ૩૦
થી ૩૫ ઇંચ સુધી પડે છે, ઈડર, દાંતા, ગઢવાડા, માલપુર, મો-
ડાસા, એ તરફના પહાડી મુલકમાં ૩૫ થી ૪૦ ઇંચ અને કોઈ વખતે
તે કરતાં પણ વધારે વરસાદ પડે છે. દુંગરાઉ પ્રદેશની હવા કેટલીક
જગોએ ધણી મુદત સુધી મેલેરિયા રહે છે. કેટલીક જગાનાં હવાપાણી
ધણાંજ ખરાબ ગણાય છે. x

x નઠારાં હવાપાણીની પ્રતિતરૂપ લોક કહાણી બોલાય છે કે:--

પાલ, પહાડા ને પાનરવા, પોરીના ને પોળો;

પાંચે પપ્પા પ્રાણ લે, જેમ વાગે તોપનો ગોળો.

ગુજરાતના ખીજા ભાગ કરતાં આ એજન્સિના મધ્ય અને દક્ષિણ ભાગમાં તાપ કંઈક વિશેષ પડતો હોવાથી હવા સુકી ગણાય છે; તેથી ઘણા માણસોનાં શરીર અને મગજ વધારે કલાક સુધી લાગલાગટ કામ કરવાને અશક્ત હોય છે. સાદરા અને તેની નજીકની આબોહવા સુકી હોવાથી સાદરાખજીરની આરોગ્યતા સારી છે.

આ એજન્સિના દક્ષિણ સિવાયના કુવા, વગેરે પાણીનાં સાધનવાળા ભાગોમાં ત્રણ પાક ઉતરતા હોવાથી ખેડુતોને આખું વર્ષ કામ પહોંચે છે; તેથી તેઓ ખીજા ખેડુતો કરતાં વધારે ઉદ્યોગી અને શરીરે વિશેષ મજબુત બને છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

પેદાશ.

૧. ખનીજ પેદાશ. (૧ પત્થર):—કુંગરોમાં કીમતી ધાતુ કે કીમતી ખનીજ પદાર્થ મળવાનો સંભવ છે માટે તેની શોધ થવાની જરૂર છે. ઈડર સંસ્થાનમાં અમનગર અને આસપાસની જમીનનું અંધારણ પત્થરનું બનેલું હોવાથી અમનગર, સવગઢ-પાણપર, પરખડા, મોતીપુરમાં મોટી મોટી સારા પત્થરોની ખાણો છે, આ પત્થર ઘણા કઠણ અને મજબુત હોવાથી તેના ઉપર કોતરકામ ઘણું સાફ થાય છે. અમનગર પટાના બેરણા ગામે ઘંટી લાયક ઘણા સારા પત્થર નીકળે છે.

ઈડર સંસ્થાનમાં શામળાજી પાસે ભેટાળો ભોમીઆ સરદારનું ગામ છે. ત્યાં એક જાતનો પત્થર નીકળે છે; જેના ચુનાને ભેટાળીઆ

પોશીનાના આકળ અને વ્યાકળ એ બે વહેજાના પાણી વિશે દંતકથા છે કે:—

આકળ પૂછે વ્યાકળને કે આવ્યા છે પરદેશી ભાઈ,
નહાંશ નહિ તો બોળશે પાગ, મરશે નહિ તો આવશે તાવ;
આવ્યા છે વાંકે અંબોડે, તે મોકલીશ માથે બોડે.—

કહે છે. તે દેવળો તથા મકાનોમાં ચુના ઉપર સાગોળ કરવાના કા-
મમાં આવે છે. તેને ઘુંટયાથી કાચ જેવો ચળકાટ મારે છે.

હાલમાં દેઘામડા નજીક સુંવાળા પત્થરની ખાણ મોલમ પડી
છે. તે વીજળી લાઇટના દીવાની આસપાસ મૂકવા માટેની કપડાની
જળી બનાવવાના ઉપયોગમાં આવે એવો કીમતી છે. આવી જાતના
પત્થરની ખાણ હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત મદ્રાસ ઇલાકામાં જ છે.

અમનગર આસપાસ સાબરકાંઠા થાણાની કેટલીક જ-
મીન પત્થરમય છે, તેથી વક્તાપુર, ખેડાવાડા, હાપા, કડોલી
અને ઈલોલ વગેરે સ્થળેથી પુષ્કળ પત્થરો નીકળે છે. તે પૈકી
લાલ તથા ઘોળા ઇમારતી કામમાં, અડદીઓ ઘંટી બનાવવા, મેટલ
સડકપર પાથરવા, અને ચુનાનો પત્થર, ચુનો પાડવાના ખપમાં
આવે છે. આ ખાણો અમનગરની ખાણો જેવી પ્રખ્યાત નથી.

વક્તાપુરમાં ઇમારતી પત્થર ઉપરાંત નજીકની ખાણમાંથી
કાચ જેવો સુશોભીત ચળકતો ઘોળો, અને પાસાદાર પત્થર મળી
આવે છે. આ પત્થર ચશ્માના કાચ માટે ખપ લાગે તેવો છે. જો
તેની વધારે શોધ થાય, તો ઉંચા પ્રકારનો આરસ જેવો કીસો પત્થર
હાથ લાગવાનો સંભવ છે.

ખેડાવાડા, હાપા, વક્તાપુર, ઈલોલ, વગેરે સ્થળે લાલ
પત્થર થાય છે. તે આસપાસ પચીસ માઇલ ફરતાં સ્થળે ઇમારતી
કામમાં વપરાય છે. તે ઘોળા પત્થર કરતાં ટકાઉ અને મજબુત
ગણાય છે. ખેડાવાડા તાલુકાના મુનપર ગામે અડદીઓ પત્થર
નીકળે છે. તે ઘંટી બનાવવાના કામમાં વપરાય છે.

કડોલી અને એકલારા પાસે વિજાપુર મહાલનાં રામ-
પુર, -કુદડા એ બે ગામો સાબરમતીના કાંઠે છે. તે નજીક નદી
કાંઠેથી લાલ રંગના પડવાળા પત્થરો નીકળે છે. તેનું શોધન
કરી તેમાંથી રંગ કાઢવા માટે તે જથાબંધ મુંબઈ મોકલે છે.

દાંતારાજ્યના હુંગરીમાંથી આરસપહાણ, બીલોરી, પારેવો, વગેરે ઘણી જાતના પથરો નીકળે છે. તેમજ અખરખ, પોલાદ, ધાતુઓની ખાણો છે. પરંતુ આરસપહાણ સિવાય બીજા અનીજ પદાર્થોની શોધ કરી તે કાઢવામાં આવતા નથી.

આ સિવાય ચુનાનો પથર, ચક્રમક પથર-દેવતા ઝરે તેવો પથર, સડકપર પાથરવાનો મેટલ, રફાટિક જેવા રંગનો ચળકારવાળો પથર વગેરે અનેક જાતના પથરો આ ઝેજન્સિમાં સ્થળે સ્થળે જથાબંધ મળી આવે છે.

સોનુ:—ગઢવાડા જિલ્લામાં ટીંબા તાલુકામાં આણંદલાંખરી હુંગરીમાંથી સોનું મળે તેમ છે.

ઈડર સંસ્થાનના રાયગઢ પટામાંથી લોકાટ-લોઠાનો કાટ મળી આવે છે. તેની ભખ્મ કરી તે દવાના કામમાં લે છે. એમ ધારવામાં આવે છે, કે આ ભાગમાં લોઠાની ખાણ હોવી જોઈએ આ પટામાં પ્રથમ ત્રાંખાની ખાણ હતી; પરંતુ કાઢતાં થયું અર્થ થવાથી તે બંધ કરેલી એવી દંતકથા ચાલે છે.

અખરખ:—મોહનપુર તાલુકામાં અડપોદ્રા ગામે અખરખની ખાણો છે; તેમજ ઈડર સંસ્થાનમાં બેરણા, મેંઢાસણ વગેરે સ્થળે અને દાંતા સંસ્થાનમાંથી પણ ઘણી જગોએથી અખરખ મળી આવે છે.

માટી:—ઝેજન્સિમાં કેટલેક સ્થળે ઘોળી માટી-ખડી, લાલ માટી-રમણ, અને પીળી માટીની જથાબંધ ખાણો છે.

એકલારા નજીક સાખરમતી કાંઠે, ખડીની ખાણ છે. એ કપડામાં આર દેવાના કામમાં આવે તેવી ચીકણી અને ટકાઉ છે, તેથી તેવા ઉપયોગ સારૂ નજીકના ગાયકવાડ સરકારના રામપુર, કુંદેડા ગામે કારખાનું કાઢવામાં આવેલું છે. આ ઉપરાંત સાખરકાં-

ઠામાં કડોલી, હાપા અને ખેડાવાડામાં પણ ખડીની જથ્થાબંધ ખાણ છે. તેમાંથી પુષ્કળ ખડી ખોદી કાઢે છે. તેનો ધણોખરો ઉપયોગ ઘર ધોળવાના કામમાં થાય છે.

કડોલી નજીક ધાવડી નદીના કાંઠે, તેમજ દેવરોટા, ખેડાવાડા અને હાપામાં લાલ માટી-રમણની ખાણો છે.

પીળી માટીની ખાણો પણ ઉપરનાં સ્થળે અને તાજપુરીમાં જથ્થાબંધ છે. એ સઘળી માટી ચીકણી હોવાથી તે ધોળવા અને રંગવાના કામમાં વપરાય છે.

તાજપુરીમાં સરાખડો ધણો થાય છે, અને તે માથું ધોવાના કામમાં વપરાય છે.

ગઢવાડામાં નેદરડી ગામ પાસે ચીનાઈ માટીના કામનું કારખાનું અમદાવાદના મી. એ. જી. પંડિતે ખોલવાનો પાયો નખાવ્યો છે.

ડિસ:—જમીન છુટ્ટી, ખુદ્દી અને નીચે પાણીની સપાટી બહુ ઉંડી નહિ હોવાના લીધે વરસાદ બંધ થયા પછી ડિસ અથવા ખારાનું પડ જમીનની સપાટીપર બંધાય છે. વાવડી અને અમનગર પટો, ખાયડ પટો, પ્રાંતીજ તાલુકાની આસપાસનો પ્રદેશ, વગેરે સ્થળેથી જથ્થાબંધ ડિસ મળી આવે છે જેથી અમનગર, પ્રાંતીજ અને કપડવણજમાં ડિસને કેળવી કપડાં ધોવાનો સાધુ બનાવે છે. તે ગુજરાતમાં વપરાય છે, અને વખણાય છે.

ડિસનો બીજો ઉપયોગ કાચ બનાવવાના કામમાં થાય છે. આ કાચની લીલા રંગની-દેશી બંગડીઓ લાલના-માંડવા અને કપડવણજમાં બને છે તેવી ઈડર રાજ્યના વાવડી ગામે બનાવે છે; પરંતુ આ બનાવટને વધારે શુદ્ધ કરી તેને ઉંચા પ્રકારની બનાવટો માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ છે.

૨. વનસ્પતિ અને પેદારા—આ એજન્સિનો ધણાખરો મુલક કુંગરાઉ છે, તેથી નાનાં મોટાં જગલો આવેલાં છે. તેમાં ખેર, સીસવ, ટીખરણ, વાંસ, અને ખીજ અનેક જાતનાં ઉપયોગી જંગલી, ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. આ સિવાય આંખો, રાયણ, મહુડા, સાગ, લીમડો, આસોપાલવ, ખાખરો, જાંબુડો, હડદુ, (હળદરવો) ગોરડ, ખીઓ, તણુછ, ધીઆલી, ધામણ, સાદડ, ધાવડ, પીપળ, વડ, બાવળ, ખોરડી, આમલી, મીંઢળી, ઝીંઝી અને ટીમરનાં ઝાડ પણ પુષ્કળ થાય છે. કોઈક કોઈક સ્થળે ગઢવાડા, દાંતા અને ઇંડર સંસ્થાનમાં સુખડ-ચંદનનાં ઝાડ પણ થાય છે. કેટલાંક ઝાડનું લાકડું ઇમારતી કામમાં અને બળતણના કામમાં વપરાય છે; આંખો, મહુડો, રાયણ, ખોરડી, આમલી, જાંબુડો, વગેરે ફળાઉ ઝાડ છે. તેમનાં ફળ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

મહુડા:—એ ફળાઉ ઝાડમાં સૌથી વધારે ઉપયોગી છે. એનાં ફૂલ-મહુડાં માણસ તથા ઢોરના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે, અને તેનો દારૂ ગાળે છે. મહુડાનાં ફળ-ડાળીમાંથી ડાળીઉં નીકળે છે. તે તેલી પદાર્થ તરીકે ખાવામાં અને સાથે બનાવવાના ખપમાં આવે છે. મહુડાનું લાકડું સખત, સળે નહિ એવું, વધારે આંબળાવાળું હોવાથી વિશેષ ભાર ઝીલી શકે એવું મજબુત છે. તેથી તે ઇમારતી કામમાં આવે છે, અને એના પાટડા પાટડીઓ, પીઢો વગેરે બને છે. તેનો જે ભાગ ઇમારતી કામમાં ન આવી શકે, તે બળતણ તરીકે કામ આવે છે.

આ ઝાડ કટોસણ જિલ્લા સિવાય એજન્સિમાં સઘળી જગાએ થાય છે. ઇંડર સંસ્થાનમાં અને મેવાડની સરહદ તરફ ધણાંજ મોટાં અને વિસ્તારવાળાં જાડાં થડ, અને ડાળાંવાળાં મહુડાનાં ઝાડ ધણાં છે. તેમજ ખીજે સ્થળે પણ છે, તેથી મહુડાં, ડાળી, ઇમારતી લાકડું અને બળતણ મેળવવામાં તે ધણુંજ ઉપયોગી છે.

રાયણુ:—આ ઝાડ ધણી લાંબી મુદ્દતે ફળે છે, છતાં પણ તે ઘણાં ઉછરવામાં આવેલાં છે. તે છપનીઆ ફુકાળમાં ઘણાં કપાઈ ગયાં અને મરી ગયાં. એ ઝાડ પ્રાંતીજ તાલુકો, દહેગામ પરગણાં, ખાવીશી અને તેને લગતા એનન્સિના સેળભેળ થયેલા મુલકમાં પુષ્કળ છે. કંટોસણ જિલ્લા સિવાય બાકીના મુલકમાં પણ કેટલેક સ્થળે જથાબંધ અને છુટાં છવાયાં છે. પાકાં તથા સુકાયેલાં રાયણુ-કોકડી ખાવામાં વપરાય છે. તેનો ગરીબ વર્ગ ઉપવાસ પ્રસંગે ફળાહાર કરે છે, તેથી જથાબંધ વેચાય છે. સારી કોકડી દહેગામ પરગણાની આબુઆબુની અને ખાવીશીની વખણાય છે.

ખેર:—એનું લાકડું કઠણ હોવાથી જલદી કોહી જતું નથી માટે ઈમારતી કામમાં ઘણું આવે છે, વળી તેમાંથી ખાવાનો તથા રંગવાનો કાથો બનાવે છે.

એની ડાળી કાપી તેની છાલ ઉતારી નાંખી તેના નાના નાના કકડા કરી તેને હાંધ્યામાં નાંખી પાણીમાં ઉકાળે છે. જ્યારે ઉકળીને તેનો જડો ચીકણો રસ થાય છે ત્યારે તેને ટોપલીમાં નાંખી જમીનમાં ખાડા કર્યા હોય છે, તેના પર મૂકી નિતારે છે; તેથી ક્યારે ટોપલીમાં રહે છે, અને રસ ખાડામાં નિતારે છે. એ રસ સુકાઈને તેના ગાંગડા બંધાય છે તેને કાથો કહે છે.

ખેરમાંથી ખેરસાલનો ઘોળો ભૂકો પણ નીકળે છે. જે ઉધરસની દવામાં વપરાય છે.

હરદરવાનું લાકડું પોચું અને પીળાશ પડતું હોય છે, અને તે ઈમારતી કામમાં આવે છે. ખાવળનું લાકડું ગાડાનાં પૈડાં, હળ, રોપડી વગેરે ખેતીનાં ઓજારો બનાવવાના ખપમાં આવે છે.

ખેઠાં અને હરડાંનાં પુષ્કળ ઝાડ મેવાડની સરહદની લગો-લગ તેમજ બીજે પુષ્કળ છે. તેનાં ફળો હરડાં અને ખેઠાં રંગવાના કામમાં વપરાય છે.

આમળીનાં ઝાડો કેટલેક સ્થળે પુષ્કળ છે. તેનાં ફળ આમળાં, આમળાંનું તેલ, અથાણું અને સુરખ્યો બને છે. વળી તે દવામાં કામ આવે છે.

ખાખરાનાં પાંદડાંની પત્તાવળી થાય છે. તેનાં ધૂલ કૈમુકાં રંગ-વામાં તથા દવામાં; તેની શીંગોમાંથી પિત્તપાપડા નીકળે છે, તે દવામાં અને લાકડું બાળવાના ઉપયોગમાં વપરાય છે. તેનાં મુળીઆંનાં દોરડાં વણાય છે. તે ચોમાસાની ઋતુમાં ઘણી મજબુતી આપે છે. ખીજ ઋતુમાં બહુ ઉપયોગી નથી; કેમકે પાણીમાં પલળવાથી તે વધારે મજબુતી પકડે છે; તેથી ચોમાસામાં આને ઉપયોગ વિશેષ થાય છે. કુવાનું પાણી ખેંચવામાં આ દોરડાં પાણીથી પલળતાં રહે છે, તેથી ઉપયોગી છે. માટે ગરીબ લોકો આને ઉપયોગ કરે છે.

હડોલ અને વડાગામ તરફ સરખટનું મુંજ થાય છે.

ઝીંઝી, ટીંબરૂક વગેરેનાં પાદડાં ખીડી વાળવાના કામમાં વપરાય છે, અને તે બહાર ગામ મોકલવામાં આવે છે,

સાગ અને વાંસ:—ઈડર પટાના ડુંગરોમાં ઘણું થાય છે. સાગના મોલ, વળા, વળી વગેરે થાય છે, વાંસ કાટમાલના કામમાં વપરાય છે. વાંસમાંથી વાંસકપુર-વાંસડાનો ગુંદર નીકળે છે. તે દવામાં આવે છે. વાંસની છાલની ચીપો ઉતારીને તેના ટોપલા ટોપલીઓ, કંડીઓ, જાખડીઓ, સાદડીઓ વગેરે બનાવી લાંગીઓ લોકો વેચે છે.

આ એજન્સિનો કંટોસણુ જિલ્લો ઝાડપાનવાળો પ્રદેશ જણાતો નથી, કેમકે ત્યાંની જમીન ખારાશવાળી છે; તેથી પણ ત્યાં ફળાઉ ઝાડો ઉછરી શકતાં નથી. પણ પીંપળ, આમલી, લીમડા, વરખડા, જાંબુડા, વગેરે ઝાડો કોઈક કોઈક સ્થળે આછાં આછાં જોવામાં આવે છે, કેમકે તેવાં ઝાડોને આ જિલ્લાની જમીન માફક આવે છે. બાકીનો ઘણોખરો પ્રદેશ ઝાડપાનવાળો રમણીય અને સુંદર છે.

ઈડર, મોડાસા, વગેરે ઠેકાણે ખરાદી લાકડાની કારીગરીની ચીજો-પલંગના રંગીત પાયા, પારણાં, ઘોડીઓ, હાંચકાખાટ, રંગીત સોગદાં, સાંખેલાં, રમકડાં, હાથમાં ઝાલવાની રંગબેરંગી લાકડીઓ, વગેરે સુંદર અને નકશીદાર બનાવે છે, અને તે બહારગામ જાય છે.

દધાળિઆના ડુંગરોમાં તથા ખીજ ડુંગરાઉ પ્રદેશમાં કડાની શીંગો-ઇંદ્રજવ નીકળે છે, અને તે દવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કડાના ફૂલનું શાક થાય છે.

કઢી ઘાસનાં મુળીઆંને ઘોળીમુશળી કહે છે. તે દાંતા, ઈડર સ્ટેટ અને દધાળિઆ, વગેરે ઠંકાણે થાય છે, અને તે વસાણા અને દવામાં ધણી ઉપયોગી છે. તેના પાંદડાંની ભાજી થાય છે.

બહુફળી, ગરમાળાની શીંગો, ઇંદ્રજવ, સોનામુખી (મિઠીઆવળ); એખરો, ત્રિફળાં (હરડાં, ખેઠાં અને આંખળાં), જુદા જુદા ગુંદરો વગેરે કરિઆણાં આ એજન્સિના ડુંગરાઉ મુલકમાં નીપજે છે, અને તેના દવામાં ઉપયોગ થાય છે.

જંગલ (ઘાસનાં ખીડ) :—ડુંગરાળ જમીનમાં ખેડાણુ કમી થઈ શકે છે, તેથી સપાટ પ્રદેશ કરતાં પડતર જમીન વિશેષ રહે છે. પડતર જમીનને લીધે ઘાસ ધણું ઉગતું હોવાથી ઘેર ઉછેરવાનું ધણું સહેલું પડે છે; આવા ઘાસના જંગલવાળા ભાગને ખીડ કહે છે. ત્યાં ખરસલી, ઝીંજવો વગેરે ઘાસ થાય છે. તે સુક્રવાથી તેનાં પુળીઆં ખાંધી ઘોડાઓ માટે સંઘરી મુકે છે, કે વેચી દે છે. આવાં ખીડ સાખરકાંઠા જિલ્લો, લગોલગના ઈડર સંસ્થાનના મુલકમાં, પોળો, દાંતા સંસ્થાન, માલપુર, આંખલીઆરા અને મોહનપુર તાલુકાની હદમાં છે, તેની મંભાળ રાખવામાં આવે છે.

જંગલની ખીજ પેદાશ :—ડુંગરાઉ પ્રદેશમાં નાનાં મોટાં પુષ્કળ જંગલો હોવાથી મધ, મીણુ અને લાખની પેદાશ હીક થાય છે.

ભમરાએ બનાવેલું તે ભમરીયું અને મધમાખીઓએ બનાવેલું તે માખીયું, આ બંને જતનું પુષ્કળ મધ મળી શકે છે. તેનો ઉપયોગ દવામાં અને શિઆળાની ઋતુમાં વસાણા તરીકે કરે છે મધની પેદાશ ગઢવાડા, દાંતા, ઈડર સંસ્થાન, પોળો; હાપા વગેરે ઠંકાણે સારી થાય છે.

બહુ નાની નાની માખીઓએ ઝાડના પોદાણમાં બનાવેલું મધ કે જીને કુતીયું-કુટીયું મધ કહે છે, તે પણ બહુ જીજ પ્રમાણમાં મળી આવે છે, તે દવાના કામમાં ધણું ઉપયોગી છે.

મધપુડામાંથી મધ, મીણુ અને પીપળા વગેરે ઝાડો ઉપરથી લાખ મળી આવે છે.

બાવળ, ખેર, ખાખર વગેરે ઝાડોના ગુંદર ઝરે છે, તે એકઠા કરી કરિઆણા તરીકે ખપમાં લેવાય છે, તેથી બહાર ગામ જાય છે.

ઘણાંક ઝાડ, છોડવા, વેલા અને ઘાસનાં ખીઆં, મુળીઆં, છાલ અને પાંદડાં દવાના કામમાં આવે છે. તથા ગાંધી લોકો જથા-બંધ રાખે છે અને વેચે છે.

ઈંડર, દાંતા, ગઢવાડા, મેવાડની સરહદ તરફનો મુલક, માલપુર, મોડાસા અને ડુંગરપુરની સરહદનો મુલક, ડુંગરાઉ હોવાથી ત્યાંની જંગલની પેદાશમાં ઈમારતી લાકડું, વાંસ, કાથો, ગુંદર, પાંદડાં મધ, મીણુ, લાખ, વગેરે છે.

સઘળી જંગલની પેદાશ ઈંડર, અમનગર, મોડાસા અને ખેરાડુ મારફતે અમદાવાદ જાય છે, અને ત્યાંથી ગુજરાતમાં પ્રસરે છે,

૩ ખેતીની પેદાશ:—જમીન, આબોહવા અને લોકાની સગવડ ઉપર પાકનો આધાર છે, જુદી જુદી જગાએ જેવા પ્રકારની જમીન તે પ્રમાણે જુદો જુદો પાક વધતા ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે.

૧. જમીન *—આ એજન્સિમાં મુખ્યત્વે કરીને ખેસર, ગોરાટ, અને લાલ એ જાતની જમીન જેવામાં આવે છે. કેટલેક સ્થળે કાળી અને લાકાંની જમીન પણ જુજ પ્રમાણમાં જેવામાં આવે છે.

જમીન મુખ્યત્વે કરીને કાળા, ગોરાટ, લાલ, અને લાકાંની એવા ચાર પ્રકારની છે. કાળી અને ગોરાટ એ જે જાતની જમીન મિશ્ર થયેલી હોય, તેવી જાતની જમીનને ખેસર કહે છે. તેમાં કાળી અને ગોરાટ બન્નેના થોડા થોડા ગુણુ સમાએલા છે.

કાળી જમીન:—કપાસ, ઘઉં, જીવારના પાકને વધારે અનુકૂળ હોવાથી તેમાં તે પાક વધારે અને સારો થાય છે. કેમકે કાળી જમી-

---

* મહીકાંડામાં જે જાતની ભોંય છે, એક ગોરાટ તથા રેતાળ, અને ખીજી કાળી; (જુઓ ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૧૮)

નમાં પાણી લાંબો વખત સુધી મચેલું રહે છે. જે જમીનમાં વધારે પાણી મચેલું હોય છે, તો તેમાં ડાંગર અને કપાસ જેડે રોપવામાં આવે છે. ડાંગર વધારાનું પાણી ચુસી લે છે જેથી કપાસના પાકને નુકસાન થતું નથી. જમીન સખ્ત હોવાથી ઊંડા ટટાર ઉભા રહે છે. કાળી જમીન ચીકણી હોવાથી ખેડવી મુશ્કેલ પડે છે, અને વળાપ ઝટ આવતો નથી (ઠરી જતી નથી) તેમાં ખાડા અને ચીરા બહુ પડેલા હોય છે. કાળી જમીનવાળા પ્રદેશમાં ઝાડોની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી હોય છે, કેમકે કાળી જમીન નીચે ખારવાળી કે પત્થરની જમીન હોય છે. તે મુળીઆને બાળી નાંખે છે, અથવા વધવા દેતી નથી. કાળી જમીનના કાયદા ગોરાટ જમીનમાં નથી, અને કાળી જમીનમાં જે મુશ્કેલીઓ નડે છે. તે ગોરાટમાં નડતી નથી.

ગોરાટ જમીન—બાજરી, ડાંગર, કઠોળ, વગેરે પાકને વધારે અનુકૂળ હોવાથી આ પાક આ પ્રદેશમાં વધારે અને સારો થાય છે. ગોરાટ જમીન કાળી જેટલી કઠણ હોતી નથી પણ પોચી હોય છે. માટે ઝાડનાં મૂળ સહેલાઈથી ઉડાં જઈ શકે છે. આ કારણથી કાળી જમીન કરતાં ગોરાટ જમીનમાં ઝાડ મોટાં અને ઘટાદાર થઈ શકે છે. ગોરાટ જમીન પોચી હોવાથી એમાં સૂરણ, બટાટા, કંદ, વગેરે મોટા કદનાં થાય છે, પણ તે શીકાં થાય છે કેમકે કાળી જમીનમાં માટી વધારે હોવાથી તેમાંથી જેટલું પોષણ મળી શકે છે તેટલું ગોરાટમાંથી મળી શકતું નથી. ગોરાટ ભેજ વધારે સંઘરી શકે છે તેથી પાણી વધારે જથામાં મળી શકે છે માટે પાક વધારે ઉતરે છે. આથી કુદરતી રીતે જ આવા મુલકમાં વસ્તી વધારે અને ગામો મોટાં હોય છે. અહીં વધારે વસ્તી અને વેપારના લીધે રેલવે તાર, સડકો અને પોષ્ટ ઓફિસોનો ખર્ચ વધારે પડે છે.

ગોરાટ જમીન—ભેજ સંઘરી રાખતી હોવાથી ચોમાસુ કે ખરિફ પાક લીધા પછી શિયાળુ કે રવી અને ત્યાર પછી ઉનાળુ કે હરીપાક થઈ શકે છે. કુવાનું પાણી પાવાથી, ખાતર પુરવાથી ગોરાટ જમીનમાં ત્રણ પાક ઉતરે છે, અને બધી જાતનું અનાજ, કઠોળ અને કપાસ નીપજે છે.

ગોરાટ અને લાલાશ પડતા રંગની ડુંગરાળ જમીન આ એન્-નિસમાં ઘણી આવેલી છે, ઘણી જમીન લાલાશ પડતી જમીનને મળતી છે; તેથી તેમાં દરેક પ્રકારનું અનાજ, કઠોળ, કપાસ થાય છે. રેતાળ જમીનમાં બાજરી. મઠ, વગેરે જથાબંધ થાય છે. ગોરાટ અને લાલાશ

પડતી જમીન સહેલાઈથી ખેડી શકાય છે. આવી જમીનમાં કુવાનાં પાણી અને ખાતરની મદદથી ત્રણ પાક લઈ શકાય છે.

ભાઠાની જમીન:—સાબરમતી, વાત્રક વગેરે નદીઓના કાંઠાની જમીનને ભાઠાની જમીન કહે છે. ઝોમાસામાં પાણીના વેગથી દ્વરથી માટી તણાઈ આવી કિનારે કાંપ ઠરે છે. (ચગું મૂકે છે) આવી જમીનમાં વર્ષોવર્ષ સારો પાક થાય છે. તેમાં વિશેષે કરીને તમાકુ, જીવાર, અને શેરડી પાકે છે.

૨. પેદારી:—ખેતીનો મુખ્ય આધાર જમીન, હવા, વરસાદ અને ખેડુત ઉપર છે.

આ એજન્સિમાં વરસાદ પુરતો થાય છે. ડુંગરી મુલકમાં બીલ, કાળી વગેરે હલકી વસ્તી છે ત્યાં ખેતી નામની જ થાય છે. કણુખી અને ખીજ હોશિયાર જાત ખુલા ભાગોમાં વસે છે. ત્યાં જીજરાતના જેવી ખેતી થાય છે. આ એજન્સિની આશરે પોણા ભાગની જમીનનાં ખેડાણુ થાય છે, અને બાકીની પડતર રહે છે.

કુવા, નદી, ઝરણુ, વગેરે પાણીનાં ધણાં સાધનો જે સ્થળે આવેલાં હોય છે, અને જે સ્થળે પાણી ઉતળાં (ઉંચાં) છે. ત્યાં કુવો ખોદવાનું ખર્ચ કમી થાય છે, તેથી પણ ખેતીના કામમાં સરળતા થાય છે. કટોસણુ, વાત્રકકાંઠા અને ખીજે સ્થળે પાણી ઉતળાં હોવાથી ત્યાં વરસમાં બે ત્રણ પાક ઉતરે છે.

આ એજન્સિની કેટલીક જમીન પહાડી અને ખરબચડી છે; પરંતુ પત્થરોમાંથી વહેતાં ઝરણોને લીધે કેટલીક જમીન ટાઢી અને રસાળ છે. તેમાં બાજરી, જીવાર, મકાઈ, આવટો, બંટી, કોદરા, સાંમલી, ચણા, કુરી, ઘઉં, જવ, કાંગ, ડાંગર, વરી, વગેરે ધાન્ય; તુવર, મગ, અડદ, વાલ, ચોળા, મક, વગેરે કઠોળ; ગવાર, સરસવ, તલ, એરંડા. વગેરે તેલીબીયાં; પાકે છે. કેટલેક સ્થળે કપાસ અને થોડો તમાકુનો પણ પાક ઉતરે છે.

આદુ, મરચાં, હળદ (હળદર) લસણુ, રાઈ, મેથી, ધાણા, જીરું અને વરિઆળી વગેરે બાગાયત મોલ કેટલેક સ્થળે થાય છે.

હળધ, મેથી, જીરું, ઈંડર સંસ્થાનમાં વિશેષ થાય છે. પહેલાં અમનગરની આજુબાજુ ઉંચી જાતની હળદર ધણી થતી હતી, તેથી તે “અમનગરી હળધ” એ નામથી હાલ પણ વખણાય છે. આ હળધ દક્ષિણમાં રાજપુર વગેરે સ્થળેથી આવતી હળધ કરતાં મોંઘી વેચાય છે. તેમજ વિસનગર તરફ થતી હળધને “વિસનગરી હળધ” કહે છે. હાલમાં હળધની પેદાશ બહુ થતી નથી, કે જેથી બહાર ગામ જઈ શકે. ગુજરાતમાં ધણી હળધ હવે દક્ષિણમાંથી આવે છે, અને ઘણા ભાગે તેજ વપરાય છે.

રંગ ઉત્પન્ન કરનારા પદાર્થોમાં કસુંબી, ગળી, સોરંગી, હરડાં, ખેલાં, કેસુડાં અને ધાવળીનાં ફૂલ પુષ્કળ થાય છે, અને તે રંગવાના કામમાં વપરાય છે.

રેષામય પદાર્થોમાં કપાસ ઓછો વધતો સઘળો સ્થળે થાય છે. સાગરકાંઠા અને કટોસણ જિલ્લામાં કપાસનો પાક વિશેષ થાય છે. આ ઉપરાંત ખપ જોગ શણ, ભીંડી પણ થાય છે.

તેલીબીઆમાં તલ, દીવેલી (એરંડી), બધે ઠેકાણે અને સરસવ, સાગરકાંઠા, ઈંડર, ગઢવાડા, કટોસણ અને મોડાસા તરફ થાય છે.

બગીચા અને વાડીની પેદાશમાં શેરડી, રતાળુ, શકરીઆં, જાત જાતનાં શાકભાજી અને ફળફૂલ ઓછાં વધતાં બધે થાય છે.

નદીની પેદાશમાં બટાટા, સફરટેટી, તરબુચ અને ડાંગર થાય છે. સાગરમતીની સફરટેટી આખા ગુજરાતમાં વખણાય છે. વાત્રક નદીના કાંઠે પણ સફરટેટી, તરબુચ, કેળાં વગેરે થાય છે. નદીનાં પાત્રમાં કેટલેક સ્થળે દીવેલી (એરંડા) પણ ઉગાડવામાં આવે છે.

ઈંડર, પોળો, દાંતા અને ડુંગરપુરની સરહદ તરફના મુલકમાં ઘોળીમુશળી, બોડગોખર, ત્રિકુળા, ઈંદ્રજવ, મેઢીઆવળ, જુદા જુદા ગુંદરો વગેરે કરિઆણાની ચીજો પણ ધણી નીપજે છે.

હુન્નર ઉદ્યોગ અને વસ્તુઓ:—આ એજન્સિમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી છે, અને તેના ઉપર ઘણા જાણુનો નિર્વાહ છે, તે સિવાય બીજા ઉદ્યોગો પણ ખપ પુરતા છે.

વસ્તુઓ:—સુતરાઉ જાંડુ કાપડ ઘણું વણાય છે, અને તે ખપ પુરતું બનતું હોવાથી જ્યાં જ્યાં વણાય છે ત્યાં ત્યાં ખપી જાય છે. જાડા કે ગામડી કાપડની વપરાશ ખેડુત અને મજૂરીઆત લોકમાં વિશેષ છે. ગામડી દેશી કાપડ વણુદર, સાળવી વગેરે લોક પોતાના ઘર આગળ વણે છે. મુખ્યત્વે દોડી-ખાદી, ચોતારો, ઘોતીઆં, પિછોડી, ચોક્ષાળ, હાથ રમાલ, વગેરે વણાય છે. ચોતારો, ખાદી અને પિછોડીઓ ખાવીશી જિલ્લામાં ઘણી સારી વણાય છે, અને તે ટકવામાં ઘણી મજબુત છે. ડભોડા, વડોદરા, લીડોડા, હુર-સોલી, અને તેની આસપાસ આવું ગામડી કાપડ ઘણું સાફ થાય છે. જાંડુ સુતરાઉ કાપડ વણવાનો ધંધો દરેક મોટાં ગામમાં ચાલે છે, અને તે આસપાસનાં ગામોમાં ખપી જાય છે.

પેથાપુર અને વાસણામાં સ્ત્રીઓના બરના સાલ્લા, બાંધણી, ઘાઘરાવટ અને બીજું કાપડ; સેલાં, ગોદડાંની ખોળ, ચંદની (બાંધવાની) અને છાપેલી જાજમ, વગેરે બહુ સારાં રંગદાર, અને વખાણવા લાયક બને છે. ત્યાંના બાંધણી સાલ્લા “પેથાપુરનો બાંધણી” એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ બાંધણીની કારીગરી હસ્તઉદ્યોગનો ઉંચા પ્રકારનો નમુનો છે. અહીંયાં બનતું દેશી કાપડ વાસણામાં આશરે ૧૫ હજાર રૂપીઆનું અને પેથાપુરમાં આશરે ૫૫ હજાર રૂપીઆનું દર વર્ષે તૈયાર થાય છે. તે પૈકી કેટલુંક સિઆમ અને ચીન દેશ ખાતે ચડે છે.

પેથાપુરમાં લોખંડનાં તાળાં, ચપ્પુ, છરા, છરી, ભાલા એ સારાં બને છે, લોખંડનાં તાળાં સિવાય ચપ્પુ, છરા, છરી, ભાલા વગેરે નિર્માણી, અને દ્રવાગિઆમાં પણ સારાં બને છે. પેથા-

પુરમાં જામગરીવાળી બંદુકો થતી હતી અને તે વખલાતી હતી પણ તે બનાવવાનું હાલમાં સરકારે બંધ કરેલું છે.

અહમદનગર તાલુકાના શિવગઢ-પાણપર, પરમડા, ઇંડોલ, અને તેની આસપાસમાં ઉંચી જાતના પથરની ખાણો છે. તે દેવળો અને મોટી ઇમારતો બાંધવામાં વપરાય છે; કેમકે તે કંડલુ હોવાથી તેના પર કોતરકામ સારું થાય છે. અહીંની ખાણોમાંથી પથરો ગુજરાતમાં જાય છે; પથરના ખણ, ખાણ, ઘંટી, પાણીઆરી, વગેરે બહુ સારાં બને છે.

શામળાજી પાસે ભેટાલીમાં 'ભેટાળીઆ' ચૂનો થાય છે, તે સાગોળ કરવાના કામમાં આવે છે. તે કાચ જેવો ચળકાટ મારે છે, દેધામડા નજીક સુવાળા પથરની ખાણ મળી આવી છે. તે વીજળી લાઇટના દીવાની આસપાસ મૂકવાની કપડાની જાળી બનાવવાના ખપમાં આવે એવો કીમતી છે. કુંડોરની હદમાં ખનીજ પદાર્થની એ ખાણો મળી આવી છે, જેમાં સ્ટ્રીએટાઈ અને એસ્બેસ્ટોસ. એ બે જાતના કીમતી પથરો મળી આવ્યા છે. આ ઉપરાંત સડકપર પાથરવાનો મેટલ, રાતો પથર, ઘંટી લોયકે અડદીઆ પથર સ્ફટિક જેવો ઘોળો પથર, ચકમક જેવો પથર, વગેરે પુષ્કળ નીકળે છે.

દાંતા સંસ્થાનમાં આરસપહાણ નીકળે છે, અને પોલાદ, ત્રાંબુ, વગેરે કાચી ધાતુઓ હોવાનો સંભવ છે.

મોહનપુર તાલુકાના અડપોદ્રા ગામે અખરખની ખાણો છે. તેમજ દાંતા અને ઇડર સંસ્થાનમાંથી પણ કેટલેક સ્થળેથી નીકળે છે.

આંબલીઆરામાંથી હલકી જાતના અકીકના પથરો મળે છે, અને તે દેશાવર જાય છે.

સાબરકાંડા જિલ્લામાં સાબરમતી નદીને કાંઠે અને કાંડા નજીક ઘોળી માટી—ખડી, લાલ માટી-રમજી, અને પીળી માટીની

જથાબંધ ખાણે આવેલી છે. તે ચીકણી હોવાથી રંગવાના અને ખડી ઘોળવાના અને કપડામાં આર દેવાના કામમાં વપરાય છે.

કટોસણ જિલ્લામાં મરતોલી અને ઈડર સંસ્થાનમાં મીકું પાકે તેમ છે. પણ સરકારે પકવવાની મના કરેલી છે. તેથી પકવવામાં આવતું નથી.

અમનગર, ખાચ અને વાવડી આસપાસ ઊંસ જથાબંધ મળે છે, તેથી તેને સુધારી કપડાં ઘોવાનો સાથુ અમનગર, પ્રાંતીજ અને કપડવણજમાં જથાબંધ બનાવે છે અને તે વખણાય છે, આ ઉપરાંત ખારો પણ મળી આવે છે.

વાવડી ગામે દેશી લીલા રંગના કાચની બંગડીઓ બને છે, અને તે બહાર ગામ જાય છે.

માટીનાં વાસણો ઓટાણા અને વાસણામાં સારાં, ટકાઉ અને મજબુત થાય છે, ઓટાણાની પાણી ભરવાની ગોળી, ઘી ભરવાની વાદી વગેરે વખણાય છે. આ ઉપરાંત માટીનાં વાસણો, ઘંટ, ચુનો, નળીયાં વગેરે બધે કેકાણે કુંભારો બનાવે છે, અને તે ખપ પુરતાંજ બને છે. તેથી જ્યાં બને છે ત્યાંજ ખપી જાય છે.

સાગનાં લાકડાં, વાંસ, કાટ અને બીજું લાકડું થાય છે, અને તે પણ બહાર ગામ જાય છે.

ઈડર, મોડાસા અને તે તરફનાં ગામોમાં લાકડા ઉપરની કારીગરીનું કામ એટલે પલંગના રંગીત પાયા, હીંચોળાખાટ, લાકડી, સોગડાં, રમકડા, પારણાં, વગેરે ખરાદીઓ બનાવે છે. લાકડા ઉપર નક્શી કોતરણી કરી રંગ ચડાવી આપવાનું કામ કેટલેક સ્થળે ઉત્તમ પ્રકારનું થાય છે. ઈડરનું આવું કામ ઘણું વખણાય છે.

તેલીબીઆં પીલવાનું કામ ઘણાં ગામે થાય છે.

ખેડુતો ખેતી, વાણીઆ વેપાર, બ્રાહ્મણો યજમાનવૃત્તિ, લુહાર, સુતાર, હજીમ વગેરે દરેક વર્ણુ પોતપોતાના ધંધા કરવામાં રોકાયેલી છે.

આખાત નિકાસ:—મહીકાંઠામાં વાગડથી રૂ, સોરંગી હળધ મધ, જીરું, અને ગોળ આવે છે. કુંગરપુસ્તી સરહદમાં ચર્ષિ અતા-સગદથી પ્રથમ સ્ત્રીઓને પહેરવાના બરનું કાપડ, પોડી ઉપર આવતું હતું; પરંતુ હાલમાં રેલવે રસ્તેથી આવે છે.

અમદાવાદી સુતરાઉ, રેશમી અને કસબી કાપડ, મીઠું, કાગળ, વિલાયતી સુતરાઉ, રેશમી અને ઊનનું કાપડ, કાચકામ, લોખંડકામ, ગોળ, ખાંડ, ધાતુઓ, ઈમારતી કાટ, નાળિયેર, અનાજ, સુકો મેવો, સુતર, ઊન, કરિઆણું, હાથીદાંત, કેશર, ખજૂર અને ધાતુનાં વાસણ વગેરે માલ પરદેશથી આવે છે.

ધી, તેલ, દીવેલ, મહુડાં, ચામડાં, તમાકુ, ઊન, ગળી, સાણ, ઈમારતી કાટ, પત્થર, અખરખ, કરિઆણાની વસ્તુઓ, અનાજ, મધ, જીરું, મેથી, ઘાસ, વગેરે ચીજો અહીંથી બીજે નિકાસ થાય છે.

જનવરો:—ખેતીના ઉપયોગમાં મુખ્યત્વે બળદ વપરાય છે. તે સિવાય ગ્રામ્ય પશુઓમાં ગાયો, બેંસો, ઘોડાં, બકરાં, મેઢાં, ઊંટ અને ગધેડાં છે.

કુંગરી મુલકમાં જનવરો ઘણાં મજબુત જડાં અને ઉંચાં થતાં નથી. ખેડુત, વાછરડા અને બેંસો પાળી ઉછેરે છે. રખારી લોકો ગાયો, બકરાં, મેઢાં અને ઊંટ પાળે છે, અને ઉછેરે છે. રાવળ અને કુંભાર લોકો ગધેડાં રાખી ઉછેરે છે.

બળદ ખેતી તેમજ માલ લઈ જવા લાવવા અને મુસાફરીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. બેંસો, ગાય, મેઢાં, બકરાં, એ દૂધ, દહીં, ઘી અને માખણ મેળવવા માટે પાળી તથા ઉછેરે છે. બળદ, બેંસ, ગધેડાં સિવાયનાં ઢોર, ભરવાડ અને રખારી લોકો જથાબંધ પાળે છે, અને તે ચરાવવા માટે જંગલોમાં ફરતા રહે છે. મેઢાં અને બકરાંના વાળ વરસમાં બે વાર કાતરી લે છે. તે પૈકી મેઢાંનું ઊન વેચે છે. તેમજ તેના કામળા, ગધેડા ઉપર લાદવાની ગુણો, કે બોરીઓ વગેરે બનાવે છે.

પાડાને ખેતીના ઉપયોગમાં લેવામાં નહિ આવતા હોવાથી તેમની સંખ્યાના વધારા તરફ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી.

ઊંટ અને ગધેડાં ભાર લાવવા, તેમજ માલ એકથી બીજે સ્થળે લાવવા લઈ જવા માટે, અને ઊંટ મુસાફરીમાં સવારી માટે ઉપયોગમાં પણ વપરાય છે.

આ એજન્સિમાં જાણવા લાયક ઉંચી ઓલાદનાં પશુઓ ઉછેરવામાં આવતાં નથી શામળાજીના મેળામાં જુદા જુદા સ્થળેથી ડુંગરી બળદો આવે છે. તે કદે નાના હોય છે, પણ મજબુત અને ભાર ખેંચવામાં જોરાવર હોય છે. અમદાવાદ જિલ્લાના બળદો કરતાં પણ નાના અને ઓછી કિંમતના હોય છે. કાંકરેજના બળદો કરતાં પણ અહીંના કદે નાના અને ઓછા ભરાવના છે. બનાસકાંઠા એજન્સિમાં કાંકરેજ, વાવ, અને થરાદ તાલુકાના બળદ સારા બાંધાના, વધારે ઉંચા, જખરા, રંગે ઘોળા અને દેખાવડા છે, અને તે અખા ગુજરાતમાં શ્રીમંતના તબેલામાં જોવામાં આવે છે.

જંગલી જનવરો:—આ એજન્સિનો મુલક વગડાઉ અને ડુંગરાઉ હોવાથી ડુંગરી પ્રદેશમાં વાઘ, ચિત્તા, દીપડા, રીંછ, તરસ, સુવર, (જંગલી ડુક્કર) શિયાળ, સાબર, ચીતલ, કાળિઆર, છિંકાર, નીલગાય, પાણીની બિલાડી, જંગલી બિલાડી, સસલાં વગેરે જનવરો ડુંગરો અને જંગલોમાં પુષ્કળ માલમ પડે છે. જેમ જેમ જંગલો કપાઈ વસ્તી થતી જાય છે તેમ તેમ હિંસ્રક પ્રાણીનો નાશ થતો જાય છે. અનેક જાતનાં હરણુ બધે છે. નાનાં જનવરોમાં સસલાં અને જંગલી બિલાડા છે. કેટલાંક જનવરો મરી ગયા પછી તેમનાં ચામડાં હાડકાં, શીંગડાં, પીછાં, રૂંવાટાં, વગેરે માણસના ઉપયોગમાં આવે છે.

આ એજન્સિમાં સઘળી જાતના ઝેરી અને ઝેર વિનાના સાપ બહુ જોવામાં આવે છે.

પક્ષીઓ:—આ એજન્સિમાં અનેક તરેહનાં પક્ષીઓ થાય છે, તેમાં ચકલી, મોર, કાગડા, સમડી, પોપટ, કબુતર, હોલો, વગેરે સામાન્ય પક્ષીઓ ઉપરાંત શામળાજી, કેટેથર, વગેરે સ્થળોના ડુંગરોમાં, ન્યાં મનુષ્ય જાતિનો પગરવટ ઓછો છે ત્યાં રંગબેરંગી પીછાંવાળાં કદી નહિ જોવાતાં કે પ્રદર્શનોમાંજ દેખાતાં પક્ષીઓ નજરે પડે છે.

અનેક જાતની માછલીઓ અને મગર, નદીઓ અને તળાવોમાં જોવામાં આવે છે. વાત્રક નદીમાં મગરની છત વિશેષ જોવામાં આવે છે, અને તે ઉંડા ધરામાં રહે છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

વસ્તી:—આ એજન્સિનાં કેટલાંક સંસ્થાન અને તાલુકા ગુજરાતના ઉત્તર અને ઈશાન તરફના ખુણે આવેલાં છે. જેમ જેમ આર્ય લોકો સપાટ જમીનમાં આવીને જંગલો કાપી ઘાસ બાળી ખેતરો બનાવી ગામ વસાવતા ગયા. તેમ તેમ પ્રથમ ત્યાં રહેતી અનાર્ય જાતિ ત્યાંથી ખસી ઉત્તર અને ઈશાનખુણા તરફ ડુંગરી ભાગોમાં ભરાતી ગઈ, એ ભાગો નાના નાના ડુંગરો, ઝાડી અને જંગલોથી ઘીચ હોવાથી અને વ્યાપારી રસ્તાઓથી છેટે આવેલા હોવાથી અહીં આ ડુંગરી લીલ-ગરાસીઆ લોકો અર્ધ જંગલી સ્થિતિમાં સુખે રહી શક્યા છે, તેથીજ વસ્તીનો કેટલોક ભાગ હજી અજ્ઞાન અને વહેમી છે. પાલ, પોસીના વગેરે કેટલાક ભાગની હવા ઘણી નહારી છે. તેથી ત્યાં ઘીચ વસ્તી થતી નથી. સને ૧૮૭૨ ની પહેલવહેલી વસ્તી ગણતરી વખતે ૪,૪૭,૦૫૬ સને ૧૮૮૧ માં ૫,૧૭, ૪૮૫ અને સને ૧૮૯૧ માં ૫,૮૧,૫૬૮ માણસની વસ્તી હતી. છપનીઆ દુકાળમાં ઘણાં માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યાં; જેથી સને ૧૯૦૧ માં વસ્તી ઘટીને ૩,૬૧,૪૫૫ થઈ એટલે ૨,૨૦,૧૧૩ માણસની સેંકડે ૩૮ ટકા જેટલી વસ્તી ઘટી ગઈ છે. ત્યારપછી આ એજન્સિના કેટલાક તાલુકાઓમાં પ્લેગ ચાલવા છતાં પણ એકંદરે જોતાં સને ૧૯૧૧ ની સાલમાં વધીને ૪,૧૨,૬૮૮ માણસની થઈ હતી, ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં પણ પ્લેગ અને સખ્ત ઇન્ફલ્યુએન્ઝા ચાલવા છતાં પણ સને ૧૯૨૧ ની સાલમાં વધીને ૪,૫૦,૪૭૮ માણસની થઈ છે. તે ૧૮૭૨, અને ૧૮૮૧ ની વસ્તીગણતરી.

કરતાં પણ કમી જ છે. અમદાવાદ જિલ્લાની વસ્તી કરતાં આ એજન્સિની હાલની વસ્તી અડધી છે. આ એજન્સિનું ક્ષેત્રફળ ૩૧૨૪ ચો. માઇલ છે, અને અમદાવાદ જિલ્લાનું ૩૮૨૪ ચો. માઇલ છે. એકંદરે જોતાં નજીકના અમદાવાદ જિલ્લા કરતાં આ એજન્સિમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું છે.

વસ્તી ઘટવાનાં કારણો:—આ એજન્સિમાં મીલો નહિ હોવાથી, ખેતી સિવાય ખીજ મહત્વના ઉદ્યોગ, ધંધા નહિ હોવાથી, લોક અભણ, અજ્ઞાન અને ગરીબ સ્થિતિના હોવાથી, રેલવે જોઈતા પ્રમાણમાં નહિ હોવાથી, સાહસિક અને ઉદ્યોગ હુન્નરની ફળવણી મેળવવાના અભાવે, તેમજ પ્લેગ વગેરેની કુદરતી આફતો, વગેરે કારણોને લીધે ખીજે ધંધા મેળવવા માટે અમદાવાદ, મુંબઈ અને નજીકનાં શહેરોમાં ખસતાં જાય છે, તેથી પણ વસ્તીમાં ઘટાડો થતો જાય છે.

લોકની જાત:—વસ્તીના ૯૨ ટકા હિંદુ છે. હિંદુમાં કોળી અને ડુંગરી લીલ લોકો છે. તેથી ઉતરતી કણ્ણી, નીચવર્ણ (જેવા કે-દેડ, ચમાર, ભંગી ભાંભી વગેરે). બ્રાહ્મણ, રજપુત, ભરવાડ

× હિંદુની વસ્તી ૪૧૬૬૧૫ છે. તેમાં ૧૪૪૫૨૦ કોળી, લીલ (૧,૧૧,૧૩૫ કોળી, ૪૧૭૩૦ લીલ), ૬૯૧૦૭ કણ્ણી, ૨૫૨૫૧ બ્રાહ્મણ, ૩૫૦૦૧ નીચવર્ણ (દેડ, ચમાર, ભંગી, ભાંભી વગેરે), ૧૬૪૭૯ રજપુત, ૧૦૬૩૮ ભરવાડ, ૨૫૪૧ (૧૬૬૩ ભરવાડ, ૮૯૪૨ રખારી, ૩ આહીર), ૧૧૩૨૭ કુંભાર, ૮૩૨૭ વાણીયા, ૬૯૦૬ લવાર, ૬૮૮૯ સુથાર, ૬૧૦૦ ચવળીયા, ૬૩૪૭ દરજી, ૫૫૭૬ હુલમ, ૧૯૫૧ ભાટ, ખારોટ, ૨૭૦૦ વાઘરી, ૨૪૪૯ સાધુ, ૨૩૩૪ કલાલ, ૧૬૨૭ ભાવસાર, ૧૫૫૦ સોની, ૧૦૯૩ ધાંચી; ૧૦૬૧ ભોઈ, ૬૪૦ માળી, અને ખાકીની પરચુરણ જાતો છે.

કૂલ વસ્તીમાં ૪૧૬૬૧૫ હિંદુ, ૬ શીખ, ૯૬૧૪ જૈન, ૧૯૦૯૦ મુસલમાન, ૭૯૪ ક્રિશ્ચિયન, ૧૩, જરતોસ્તી, ૫ જુઝુ, ૪૩૪૧ એનિ-મિસ્ટિક—પરચુરણ (ધર્મ એ શું તે નહિ સમજનારા એટલે ધર્મની બાબતમાં અજ્ઞાન છે.)

અને રખારી, કુંભાર, વાણીઆ, લવાર, સુતાર, રાવળીઆ, દરજી, હજમ વગેરે ઉતરતા પ્રમાણમાં છે.

બાકીની વસ્તીમાં સવાચાર ટકા મુસલમાન, બે ટકા ઉપરાંત જૈન અને એક ટકા ઉપરાંત પરચુરણ છે. પરચુરણ વસ્તીમાં પાંચમા ભાગની ખ્રિસ્તી અને બાકીની પરચુરણ ધર્મ માનનારા લોકોની છે.

વસ્તીની વહેંચણી:—બ્રાહ્મણ, વાણીઆ, કણબી, અને રજપુતની વસ્તી મહીકાંઠાનાં મોટાં ગામોમાં વિશેષ જથ્થામાં છે, નીચવર્ણ -ઢેડ, ભંગી, ભાંભીની વસ્તી દરેક ગામોમાં છે. મુસલમાનની વસ્તી અમનગર, વગેરે સ્થળે વિશેષ જથ્થામાં છે. કાળી, ભીલની વસ્તી બાવીશી અને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં વધારે જોવામાં આવે છે.

વસ્તીનું પ્રમાણ:—મહીકાંઠામાં ઈડર, પાલ, પોળો, પોસીના, દાંતા, માલપુર વગેરે સંસ્થાનનો કેટલોક મુલક જંગલી અને પહાડી હોવાથી ત્યાંનાં હવાપાણી ઘણાં નબળાં રહે છે, તેથી ત્યાં વસ્તી આછી છે. પાસે આવેલા પ્રાંતીજ તાલુકામાં દર ચો. માઇલે ૧૯૬, જ્યારે અહીં ૧૩૨, ઈડર સંસ્થાનમાં ૧૨૨ અને ઈડર સિવાયનાં બીજાં સંસ્થાનો અને તાલુકાઓની વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૪૪ માણસનું આવે છે.

શહેરો અને ગામડાંની સરાસરી વસ્તી:—આ એજન્સિની વસ્તીમાંથી સાડા છ ટકાજ શહેરોમાં રહે છે. બાકીની વસ્તી ગામડામાં વસે છે. શહેરોની વસ્તીની સરાસરી ૪૫૪૬ માણસની છે. જ્યારે ગામડાંની વસ્તી ૨૦૯ માણસની છે. શહેરોમાં સાથી વધારે વસ્તી માણસા (૮૫૪૭) માં છે.

શહેરો અને ગામડાં:—આ એજન્સિમાં માણસા (૮૫૪૭), અમનગર (૩૫૫૩), ઈડર (૪૯૨૨), વડાલી (૩૮૫૧), પેથાપુર (૪૯૮૫) અને સાદરા સિવિલ સ્ટેશન (૧૪૨૦) એ છ શહેરો અને ૧૮૪૭ ગામડાં છે.

શહેરોમાં ૫૦૦૦ થી વધારે વસ્તીનું ૧ માણસા છે. ૨૦૦૦ થી ૫૦૦૦ અંદરની વસ્તીવાળાં ૧૨, એક હજારથી ૨૦૦૦ અંદરનાં ૫૫ અને ૫૦૦ થી

૧૦૦૦ અંદરનાં ૧૩૨ અને ૫૦૦ અંદરનાં ૧૬૫૩ ગામે છે. એકંદરે શહેરે તથા ગામ મળીને આ એજન્સિમાં ૧૮૫૩ છે.

લોકોનાં આચરણ-મહીકાંદાનો કેટલોક મુલક જંગલી અને મહાડી હોવાથી, ત્યાંના લોકો જંગલી સ્થિતિમાં હતા; તેથી લૂટફાટ અને ચોરી કરીને ગુજરાન ચલાવતા. હવે પાકો ખંદોખસ્ત થવાથી તેમજ સરહદ તરફ મીશનરીઓના પ્રયાસથી આ લોકો સુધરતા જાય છે, અને ચોરી અને લૂટફાટનો ધંધો છોડી દીધો છે, અને ખેતી, મજૂરી વગેરે ધંધા કરે છે. કેટલાક ડુંગરી ભીલો, પોલીસ વગેરે ઠેકાણે નોકરીમાં છે. તેઓ પ્રમાણિક, નીમકહલાલ, પણ સામાન્ય રીતે ઉડાઉ, આજની જ શીકર રાખનારા, અને દારૂડીઆ હોય છે. મીશનરીઓના પ્રયાસથી દારૂ પીવાના વ્યસનનો ત્યાગ થતો જાય છે, સરકારને માન આપે છે, અને તેથી ડરીને ચાલે છે. ખીજી જાતો સ્વભાવે શાંત અને કાયદાને માન આપનારી છે.

શરીરનો ખાંધો-મહીકાંદાનો કેટલોક મુલક મહાડી છે, તેથી ત્યાંના લોકોનો ખાંધો સાધારણ રીતે મજબુત છે. ત્યાંની નકારી હવા વિષે તેઓ કવચિતજ ફરિયાદ કરે છે. તો પણ શરદઋતુમાં કેટલેક સ્થળે “ મેલેરિઆ ” તાવનો ઉપદ્રવ થાય છે.

ભાષા:—આ એજન્સિની ભાષા ગુજરાતી છે. ઇંડર, પોળો, દાંતાની સરહદ તરફના પ્રદેશની ભાષા ગુજરાતીને મળતી છે. મેવાડ, ડુંગરપુર, વગેરેની સરહદ તરફની ભાષા ગુજરાતી અને મેવાડીને મળતી બોલાય છે. ડુંગરી ગરાસીઆ અને ડુંગરી ભીલો પોતાની જુદી ભીલવીભાષા બોલે છે. તે સિવાયના તમામ લોકો ધણે ભાગે ગુજરાતી ભાષા બોલે છે.

પ્રકરણ ૪ થું. હુન્નર ઉદ્યોગ.

ઉદ્યોગ:—મહીકાંદામાં કોઈ મોટા ખાસ ઉદ્યોગો ચાલતા નથી. વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેતી કે તેને લગતી મજૂરી કરી ગુજરાન ચલાવે

છે. સુથાર, લુહાર, દરજી, હબ્બમ, કુંભાર, વગેરે લોકો પોતાનો આપીકા ધંધો કરી તે પર નિભાવ કરે છે. બાકીના લોકો વેપાર, બ્યાન્વડું, મોકરી; અને બ્રાહ્મણો યજ્ઞમાનવૃત્તિ, દેવસેવા કે ભિક્ષાવૃત્તિ કરે છે.

વેપાર:—અમનગરથી પત્થરો આ એજાન્સની બહાર મોકલવામાં આવે છે. ઈડર મારફતે મેવાડની સરહદનો, મોડાસા મારફતે ડુંગરપુર તરફનો, ગઢવાડા અને દાંતા તરફનો પાલણપુર, ખેરાલુ અને આબુરોડ મારફતે ડુંગરાઉ પેદાશનો માલ આવે છે.

ડુંગરાઉ પેદાશમાં સાગ, સીસમ, બાળવાનાં લાકડાં, ઇમારતી, લાકડાં, મહુડાં, મધ, મીણુ, સાબુ અને કરિઆણુની જણસો, ધાન્ય, તેલીબીઆં વગેરે બીજી પેદાશ જે ખપ કરતાં વધારે થાય છે, તે બહાર નિકાસ કરવામાં આવે છે.

જે માલ આ એજન્સિમાં ઉત્તન્ન થતો નથી અથવા થાય છે તે ખપ કરતાં ઓછો થાય છે; તે બહારથી લાવવામાં આવે છે. જેમકે સુતરાઉ, ગરમ અને રેશમી કાપડ ખાંડ, મીઠું, ધાતુનો સામાન, દવા, રંગ, રોગાન, દીવાસળી, વગેરે બહાર ગામથી આવે છે.

આ એજન્સિમાં પહેલાં રેલવેનું સાધન નહોતું, ત્યારે મેવાડ, ડુંગરપુર તરફથી ગાડાં, ઊંટ અને પોઠી મારફતે જથાબંધ માલ આવતો હતો, વીસેક વર્ષથી અમદાવાદ પ્રાંતીજ રેલવે થવાથી મેવાડ અને ડુંગરપુર તરફનો તમામ માલ હવે ઈડર અને મોડાસા મારફતે આવે છે, અને તે ગુજરાતના મધ્ય સ્થળ અમદાવાદ જાય છે. વણજરાથી પોઠી ઉપર આવતો માલ હવે બંધ થયો છે. કેમકે રેલવે મારફતે માલ મંગાવવાનું તેમજ મોકલી આપવાનું સુગમ અને સસ્તું પડે છે.

એજન્સિનો બ્યાપારી સંબંધ રેલવે થવાથી સીધી રીતે અમદાવાદ સાથે ધારો થતો જાય છે બલકે જોડાઈ ગયો છે. આ એજન્સિમાં બ્યાપારી મધ્યસ્થ નાનાં શહેરો તરીકે ગાયકવાડી રાજ્યમાં દહેગામ, અમદાવાદ જિલ્લામાં પ્રાંતીજ અને મોડાસા અને ઈડર સંસ્થાનમાં હિંમતનગર અને ઈડર આવેલાં છે.

આ એજન્સિમાં રેલવે થઈ નહોતી તેવામાં એજન્સિ હેડ ક્વાટર સાદરામાં પોડી મારફતે વલુજરા ધણો માલ લાવતા હતા. આ સ્થળ રેલવે સ્ટેશનથી દૂર હોવાથી અહીંથી આસપાસનાં જે ગામડાનો વ્યાપારી સંબંધ પ્રથમ જોડાએલો હતો, તે હવે રેલવે સ્ટેશન નજીકનાં હહેગામ, પ્રાંતીજ, ડમોડા, માણસા સાથે જોડાઈ જવાથી તલ સાદરાનો વ્યાપાર પડી લાગતો નય છે.

વ્યવહારનાં સાધનો.

૧. રસ્તા—ગુજરાત અને મેવાડ વચ્ચે ઈડર અને પોળોમાં થઈને પ્રથમ ધમધોઢાર વેપાર ચાલતો હતો, કેટલાંક વર્ષથી તે કમી થઈ ગયો છે. ઈડર, પોળો, ટીંટોઈ, શામળાજી અને ડુંગરપુરના રસ્તા સહીસલામત નહિ હોવાથી તે રસ્તેથી કાંઈ જતું નહિ. હાલમાં બ્રિટિશ સરકારના ઉત્તમ બંદોબસ્તના લીધે શામળાજીનો વ્યાપાર સારી હાલતમાં આવેલો છે. મેઘરજ અને મોડાસા થઈને આવતો રસ્તો બ્રિટિશ હદમાં આવે છે. ત્યાં રાહદારી દાણુ લેવાનાં બંધ થયાં છે, તેથી પણ વેપાર અને વ્યવહારને અનુકૂળતા મળી છે.

આ એજન્સિમાં પાકી બાંધેલી સડકો નથી; પરંતુ ચોમાસું પુરું થયા પછી ધોરી અને ગાડાં જવાના રસ્તા દુરસ્ત કરવામાં આવે છે આવી કાચી સડકો ઉપર થઈ ગાડાં, ઊંટ; ગધેડાં અને પોડી મારફતે આ એજન્સિનો વેપાર અને વ્યવહાર ચાલે છે. આવી સડકો એજન્સિનાં દરેક મોટાં અને નાણીતાં સ્થળો વચ્ચે છે, અને તે જુદાં જુદાં સ્થળો વચ્ચે મેળવી લેવામાં આવેલી છે.

૧. ઊંડણીથી ઈડર, મુડટી અને પાલ થઈને એક રસ્તો ખેરવાડાની સડકને મળે છે.

૨. તલોદથી મોડાસા, ટીંટોઈ અને શામળાજી થઈને ખેરવાડાના રસ્તાને, અને તલોદથી અમદાવાદ અને મોડાસાથી આગળ જતાં ડુંગરપુરના રસ્તાને પણ આ સડક મળે છે.

૩. ઇડરથી અહમદનગર સુધીનો રસ્તો પ્રાંતીજથી અમદાવાદ જવાના રસ્તાને મળે છે.

૪. ઇડરથી શામળાજી સુધીનો.

૫. સાદરાથી ડભોડા સ્ટેશન સુધીનો.

૬. સાદરાથી પ્રાંતીજ સુધીનો, જે પ્રાંતીજથી અમનગર અને ઇડરની સડકને મળે છે. છેલ્લા બે રસ્તાઓની સડકો પાકી છે.

૭. ડાકોર અને નડીઆદથી શરૂ થઈ કપડવણજ અને વાત્રકકાંઠાની સરહદમાં થઈ બાયડ થઈ મોડાસા નજીક ધનસુરા આગળ તલોદથી મોડાસા જતી સડકને મળે છે. મોડાસા થઈ આ સડક શામળાજી જાય છે. આ ઉપરાંત બીજા નાના રસ્તાઓ ઘણા છે.

સરહદના ડુંગરી મુંલકામાં બે ગાડા રસ્તા છે. તે રસ્તે થઈને મહીકાંઠામાં અવાય છે. આ રસ્તેથી વ્યાપાર માટેની ચીજો ગાડાં મારફતે લઈ જવાતી નથી; પરંતુ પોદી કે જિંટ ઉપર લઈ જઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત હાલમાં એજન્સિમાં તેમજ એજન્સિની સરહદ લગતી રેલવે લાઈનો આવેલી છે, અને નવી થાય છે.

રેલવે—આ એજન્સિમાં છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં વેપાર અને વ્યવહારનાં સાધનો ઘણાં સુધરી ગયાં છે. સને ૧૮૯૭ સુધી એજન્સિના કોઈપણ ભાગમાં રેલવે નહોતી. પહેલવહેલી અમદાવાદથી પ્રાંતીજ અને આગળ અમનગર સુધીની બંધાઈ, છેલ્લાં ચૌદક વરસથી આ રેલવેને ઇડર, અને ખેડપ્પલા સુધી લંબાવી છે; જેથી વેપાર અને વ્યવહારનાં સાધનોમાં વધારે છૂટ થઈ છે, અને એજન્સિનો ઘણો ભાગ સીધી રીતે ગુજરાતના નિકટ સંબંધમાં આવ્યો છે.

આ એજન્સિની પશ્ચિમ સરહદે, નજીકમાં રાજપુતાના માળવા રેલવે, તેની પેટા લાઈનો અને હાલમાં નડિઆદ કપડવણજ રેલવે નવી થઈ છે, તેથી પણ સરળતા અને સગવડ થઈ છે.

(૧) અમદાવાદ પ્રાંતીજ. (એ. પી.) રેલવે:—તે અમદાવાદ, અસારવા, નરોડા, મેંદરા ડભોડા, નાંદોલ (દહે-ગામ), રખિઆલ; ખેરોલ, તલોદ, પ્રાંતીજ, સોનાસણ અને હિંમતનગર સુધી જાય છે. ત્યાંથી તેને ઈડર સંસ્થાનમાં મહુદેવ પુરા, જાદર, ઈડર, વડાલી અને ખેડબ્રહ્મા સુધી લાંબાવી છે. તે બાવીશી અને સાબરકાંઠા થાણામાં થઈ ઈડર સંસ્થાનમાં જાય છે.

(૨) કલોલ વિજાપુર રેલવે:—આ રાજપુતાના માળવા રેલવેની શાખા છે. તે એજન્સિના વાસણા, પેથાપુર, માણસા, વરસોડા અને સાબરકાંઠા થાણાના કેટલાક તાલુકાઓની નજીકમાં આવેલી છે. તેમાં કલોલ, આદરજ મોટી, રાંધેજ, વાસણ, લિંખોદરા, મકાખાડ, લોદરા અને વિજાપુર એ સ્ટેશનો છે.

(૩) કલોલ કડી બહુચરાજી રેલવે:—આ રાજપુતાના માળવા રેલવેની શાખા છે. તે એજન્સિના કટોસણ તાલુકા અને કટોસણ થાણાની નજીકમાં આવેલી છે. તેને ભોયણીરોડથી આગળ કટોસણ નજીક થઈ બહુચરાજી સુધી લાંબાવી છે, તેથી જૈન તીર્થસ્થળ ભોયણી અને બહુચરાજી જનારાં યાત્રાળુઓને અનુકૂળતા થઈ છે. તેનાં કલોલ, અનખોલ, કડી, ભોયણીરોડ, ધનસુરા, દેથળી અને બહુચરાજી એ સ્ટેશનો છે.

(૪) મહેસાણાથી વીરમગામ તરફ જતી શાખાએ:—એ રાજપુતાના માળવા રેલવેની શાખા છે, અને તે મહેસાણાથી જુદી પડી કટોસણ જિલ્લાની પૂર્વ તરફ ઓઢાણા, કટોસણરોડ અને વીરમગામ થઈ વઢવાણ જાય છે. આ લાઇન કટોસણ જિલ્લાને કાઠિયાવાડ, ઉત્તરમાં રાજપુતાના અને ગાયકવાડ સરકારના પાટણ અને ખેરાલુ મહાલને જોડે છે.

(૫) રાજપુતાના માળવા લાઇનની એક શાખા મહેસાણાથી જુદી પડી વડનગર થઈ ખેરાલુ જાય છે. આ લાઇન વલાસણા અને ગઢવાડા નજીકમાં આવે છે.

(૬) અંબાજી તારંગા લાઈટ રેલવે:—એ ખેરાલુથી શરૂ થાય છે. વરેઠા સ્ટેશનથી તારંગા જવાય છે; આ લાઇન વરેઠા સ્ટેશનથી અંબાજી સુધી લંબાવી હતી, તેથી ગઢવાડા થાણાના ટીંબા અને વાવ સ્ટેશને થઈ આગળ જતાં દાંતા રાજ્યમાં અંબાજી સુધી લંબાવાત. તારંગાહિલ સ્ટેશનથી સામીયા સુધીની રેલવે ચાલુ થઈ હતી, પણ ઉપજ નહિ થવાથી તે તારંગાહિલથી આગળ નહિ ચલાવતાં તે ઉપાડી લીધી છે, હાલમાં તારંગાહિલથી અંબાજી માતા અને કુંભારિયા સુધી દાંતા રાજ્ય રેલવે ચલાવવાની તજવીજ કરે છે.

(૭) નડિઆદ, કપડવણુજ રેલવે:—એ હાલમાં નવી થઈ છે. તેનાં વીણા, મહુધા, વડથલ, કઠલાલ, દાસલવાડા અને કપડવણુજ સ્ટેશનો આ એજન્સિમાં મહીસા, ખડાલ, અને વાત્રકકાંઠા થાણાનાં ગામો નજીક આવેલાં છે.

આ એજન્સિનો ધણોખરો ભાગ ડુંગરાઉ પ્રદેશ હોવાથી તેમજ ભેઈંટાં વ્યવહારનાં સાધનોની ખોટને લીધે એજન્સિના અંદરના ભાગના વેપાર અને ખીજ સુધારાને અડચણ હતી. દિવસે દિવસે વ્યવહારનાં સાધનો પુષ્કળ વધતાં જવાથી આ એજન્સિ હવે ગુજરાત અને ખીજ નજીકના તેમજ દૂરના મુલકના મંસર્ગમાં આવવાથી વેપાર અને ખીજ લાભો જલદી થવાની આશા રખાય છે.

૩. તાર અને પોસ્ટઓફિસો:—આ એજન્સિના વ્યવહારનાં

* આન્ય પોસ્ટ ઓફિસો (૪૪):—ખાયડ, ચોઈલા. ગાખટ, ખડોલી, વડાલી, ભીલોડા, ટીંટોઈ, દાવડ, ચિત્રોડા, કુકડીઆ, જાદર, મેંઢાસણ, મુડેડી, વસઈ, ખેડબ્રહ્મા, હુસરીઆ, ખીલડીઆ, ઘોડાદર, દાંતાભવાનગઢ, અંબાજી, માલપુર, મોહનપુર, સરડોઈ, રણાસણ, રૂપાલ, વરસોરા, ખડાલ, ઘોડાસર, હળદરવાસ, કટોસણ, જોટાણા, આંખલીઆરા, ઈલોલ, વાસણા, મુદાસણા, વડાગામ, સાડંબા, ડભોડા, મહીસા, રખિઆલ, ટીંબા, વક્તાપુર, નિરમાળી અને ઝેર.

સાધનોમાં મુખ્ય ભાગ પોસ્ટઓફિસો પણ લે છે. પત્રવ્યવહાર માટે સાદરા, માણસા, પેથાપુર, સાંથળ, સતલાસણા, હિંમતનગર અને ઇંડર એ સાત મુખ્ય સ્થળે સરકારે સબ પોસ્ટઓફિસો, તેમજ અગત્યના સ્થળે બહોળા જથ્થામાં ન્યાં પ્લાન્ય પોસ્ટઓફિસો પણ ઉઘાડી છે, જેથી સંદેશા અને પત્રવ્યવહાર મોકલવાને ઘણીજ સરળતા થઈ છે.

ઇંડર અને પોળો સંસ્થાનમાં દરબારી ટપાલની પણ વ્યવસ્થા છે.

તારઓફિસો:—તાર મારફતે સંદેશા મોકલવા સારૂ સાદરા, માણસા, સાંથળ, સતલાસણા, હિંમતનગર અને ઇંડરમાં પોસ્ટઓફિસો સાથે તારઓફિસો પણ ખોલેલી છે. આ ઉપરાંત તારના સંદેશા+ દરેક રેલવે સ્ટેશનેથી પણ મોકલી શકાય છે.

વેપારનાં મથક:—ન્યાં ન્યાં વેપાર અને વ્યવહારનાં સાધને સારાં છે, ત્યાં ત્યાં વેપાર સારો ચાલે છે. સાધારણ રીતે આવાં સ્થળે વધારાની પેદાશ ખેત્યાઈ આવે છે, અને ત્યાંથી બહાર ગામ જાય છે આવાં સ્થળો ઇંડર, સ્ટેટમાં ઇંડર, હિંમતનગર, ગઢવાડામાં ખેરાલુ, અમદાવાદ જિલ્લાનાં આ એજન્સિના સંબંધમાં આવેલાં મોડાસા પ્રાંતીજ અને ખેડા જિલ્લામાં કપડવણજ, નડિઆદ વગેરે છે.

આ એજન્સિની વસ્તી ઘણા ભાગે ગરીબ. અજ્ઞાન અને સ્વતંત્ર-પણે વેપાર ચલાવી શકે તેવી સાહસિક નહિ હોવાથી સ્થાનિક શાહુકારે વધારાની ઉપજ ખેડુત પાસેથી ધીરેલાં નાણાંના બદલામાં ઉધરાવ લે છે, અને તે હાલમાં અમદાવાદ પ્રાંતીજ રેલવે મારફતે ઇંડર અને હિંમતનગર સ્ટેશનથી અને મોડાસા મારફતે તલોદ સ્ટેશનથી અમદાવાદ તરફ મોકલે છે.

+ રેલવે સ્ટેશનોની તારઓફિસો:—ડભોડા, દહેગામ, રખિઆદ તલોદ, પ્રાંતીજ, હિંમતનગર, મહાદેવપુરા, જાદર, ઇંડર, વડાલી, ખેડ બ્રહ્મા, ખેરાલુ, તાદરંગાહિલ, ઝોટાણા, કટોસણરોડ, વિભપુર, લોદરા મકાખાડ, કિંબોદરા, રાંધેજ વગેરે—

આ એજન્સિનો ઘણોખરો વેપાર વાણીઆ અને ઈંડર તરફ અમનગરના વહેરાઓના હાથમાં છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

ઇતિહાસ:—મહીકાંઠા એજન્સિના ઇતિહાસનો મુખ્ય ભાગ ઈંડર સંસ્થાનની હકીકતમાં સમાએલો છે, ઈંડરગઢ-ઇલિદુર્ગ સંબંધી એવી દંતકથા ચાલે છે કે ત્યાં દ્વારપરયુગમાં એલવાન અને તેનો ભાઈ વાતાપી એ બે રાક્ષસો રાજ કરતા હતા. તેઓનો નાશ અગસ્ત્ય ઋષિએ કર્યો. ઇ.સ. ૫૨૪ માં વલ્લભીનગરનો નાશ થયો, ત્યારે ત્યાંનો છેલ્લો રાજા શીલાદિત્ય મરાયાથી તેની સગર્ભા રાણી પુષ્પાવતી ઈંડરના ડુંગરામાં શુદ્ધામાં સંતાઈ બેઠી. તેને કુંવર થયો. તે શુદ્ધામાં અવતર્યો, તેથી તેનું ગોહિ નામ પડ્યું. તેણે બીલોની મદદથી રાજ્ય સ્થાપ્યું. મહીકાંઠામાં પહેલવહેલા રજપુતો ત્યારેજ આવ્યાનું જણાય છે. આઠમા સૈકામાં સિંધમાં નગરદ્વાનો મુસલમાનોએ નાશ કરવાથી પરમાર રજપુતો મહીકાંઠામાં આવ્યા. બારમા તેરમા સૈકામાં મુસલમાની સત્તા વધતી ચાલી તેમ તેમ અંદ્રાવતીના પરમાર, કનોજના રાઠોડ, અને અણહિલવાડના ચાવડા, મહીકાંઠામાં આવી વસ્યા. મોહનપુર, રણાસણ, રૂપાલ, વડાગામ, અને બોલુંદરાના ઠાકોરો અંદ્રાવતીના પરમાર વંશના છે. પોળો, માલપુર, વલાસણા, મગોડી, એ કનોજના રાઠોડ વંશના છે. માણસા, વરસોડા, એ અણહિલવાડના ચાવડા વંશના છે. કેટલાકોએ કાળીની કન્યાઓ પરણી રજપુતની જાત ખોઈ. તેઓ હાલ મકવાણા, ડાભી, અને બારીઆ રજપુત કહેવાય છે. પંદરમા સૈકામાં પેથાપુર અને પૈશીનાના વાઘેલા આવ્યા.

+ આજુ બપર અંદ્રાવતી નગરી હતી. ત્યાં પરમાર રાજા રાજ કરતા હતા.

૬ સ. ૧૪૧૨ માં અમદાવાદમાં મુસલમાન પાદશાહનું ઉપરીપણું જમ્યું તે વખતે ઘોડાસર, કટોસણ, ઇલોત, લીખી અને ગાયટ વગેરે ઘણા સરદારોએ નોકરી કે મદદ કરવાના બદલામાં જમીનના પટા મેળવ્યા હતા. પુનાદરા, ખડાલ, રમાંસ અને ડાલા એ માંડવાના મીઝાના લાયાત છે. તેમણે ઇસ્લામ ધર્મ કબુલ કરી જમીનના પટા મેળવ્યા.

૭. સ. ૧૮૧૧ માં બ્રિટિશ સરકાર જોડે મહીકાંઠા સંબંધી ગાયકવાડ સરકારની ખંડણી વસુલ કરવા માટેનો દસોટાથી આંકડો નક્કી થયો; તે વસુલ કરી આપવાનું કામ અંગ્રેજ સરકારે હાથમાં લીધું અને દરેક સંસ્થાનિકો સાથે ખંડણીનો ચોક્કસ બંદોબસ્ત કર્યો, તેથી ખરેખરી રીતે મહીકાંઠા એજન્સિની સ્થાપના ૬. સ. ૧૮૧૨ થી થઈ છે.

૮. સ. ૧૮૧૮ માં ગુજરાતમાંથી પેશ્વાનો લાગ અંગ્રેજ સરકારને મળ્યો, તે નવો મળેલો મુલક મહીકાંઠાના મેવાસી મુલકની લગોલગ આવ્યો, તે કારણથી સુલેહ જાળવવા અને મુલકના બંદોબસ્ત માટે અંગ્રેજ સરકાર અને ગાયકવાડ સરકારને તા. ૩ એપ્રિલ ૧૮૨૦ ના રોજ કરાર થયો, તેથી મહીકાંઠાનો વહીવટ અંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન થયો, તેથી તેમણે વગર ખર્ચે ખંડણી વસુલ કરી આપવાનું માથે લીધું અને ગાયકવાડે મહીકાંઠામાં દરમિયાન નહિ થવા કબુલ્યું.

બંદોબસ્ત રાખવા અને કરારની સરતો અમલમાં લાવવા સને ૧૮૨૧ માં પોલિટિકલ એજન્ટની નીમણૂક થઈ અને મહીકાંઠા એજન્સિ સ્થાપન થઈ. સને ૧૮૨૮ ની શરૂઆતમાં મહીકાંઠા એજન્સિ કાઠી નાંખી અને ખર્ચનો ખચાવ કરવા માટે પંચમહાલ, રાજપીપળા અને મહીકાંઠા એજન્સિને જોડી દેવામાં આવ્યાં, અને મી. વીલોખીને તેના ઉપરી ઠરાવ્યા. ત્યારપછી મહીકાંઠાને વડોદરા રેસિડેન્સિમાં જોડી સને ૧૮૨૯ માં ગાયકવાડી સરંજામની સંભાળ માટે સાદરામાં એક અમલદાર નીમ્યો, તેને નજીકના મહાલોનો બંદોબસ્ત

રાખવા અમુક પોલિટિકલ અખત્યાર સોંપ્યો, મુલેહ જાળવવા તેમજ ટ્રિબ્યુટ વસુલ કરવા સારૂ વડોદરા રેસિડેન્સિમાંથી એક આસિસ્ટન્ટને દર વરસે મોકલવામાં આવતો હતો. આ બંદોબસ્ત ઘણા દૂરથી કરવો પડતો હતો જેથી આ વ્યવસ્થા ફતેહમંદ નીવડી નહિ, અને ઇંડર, અમનગર, વગેરે સ્થળે અવ્યવસ્થા ચાલી, તેથી સને ૧૮૭૫ માં મહીકાંઠા એજન્સિ ફરીથી સ્થાપી, અને પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે કેપ્ટન ઔદામને નીમવામાં આવ્યા. ત્યારથી મહીકાંઠામાં સ્વસ્થતા થવા માંડી.

સને ૧૮૫૭ માં હથિયાર નોંધવા માટે ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. તે એવા હેતુથી કે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે રૈયત પાસેથી હથિયાર લઈ શકાય. પણ આ પગલું રૈયત અને સરદારોને એટલું બધું અણગમતું થઈ પડ્યું હતું કે તેથી સને ૧૮૫૭ માં ચાંડપમાં તોફાન ઉઠ્યું. તે લશ્કરી મદદથી સમાવવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી હાલ સુધી મહીકાંઠામાં શાંતિ પથરાએલી છે, અને હવે તોફાનનો અંભવ નથી.

મહીકાંઠામાં હાલનો જેટલો વિભાગ છે, તે ઉપરાંત ખનાસકાંઠા એજન્સિનો કાંકરેજ નિલ્લો, રૈવાકાંઠા એજન્સિનાં હુણાવાડા, ભાદરવા, ઉમેટા, રાયકા, દોડકા અને અનઘડ તથા ગાયકવાડ તાબાના માંડવા સંસ્થાનનો સમાવેશ હતો. તે પૈકી નીચેનો મુલક પાછળથી મહીકાંઠામાંથી અન્ય એજન્સિઓમાં મૂકવામાં આવ્યો છે.

હુણાવાડા, ભાદરવા, ઉમેટા; રાયકા, દોડકા, અને અનઘડ વગેરે મુલક રૈવાકાંઠા એજન્સિમાં અને કાંકરેજ પરગણાનો મુલક ખનાસકાંઠા એજન્સિમાં જોડી દીધો છે. લાલના માંડવા ઉપર કેઈનો ધાસદાણાનો લાગો નહિ, તેથી તે મહીકાંઠામાંથી આશરે પચાસ વર્ષ ઉપર ગાયવાડ સરકારની હકુમતમાં મૂકવામાં આવ્યું છે.

રાજ્યવહીવટ:—મહીકાંઠા એજન્સિમાં ઇંડરરાજ પહેલા વર્ગનું છે. એનો વિસ્તાર લગભગ એજન્સિના અર્ધ ભાગ જેટલો છે, પોળો અને દાંતા એ બે બીજા વર્ગનાં સંસ્થાનો છે; માલપુર, માણસા, મોહનપુર, કટોસણ એ ચાર ત્રીજા વર્ગનાં; વરસોડા, પેથાપુર, રણાસણ, પુનાદરા, ખડાલ, ઘોડાસર, ઈલોલ,

આંખલીઆરા અને સુદાસણા એ નવ ચોથા વર્ગના; સતલાસણા, ડાભા, વાસણા, રૂપાલ, દધાળિઆ, મગોડી, વડાગામ અને સાઠંબા એ પાંચમા વર્ગના તાલુકા છે. સંસ્થાનો અને તાલુકાઓનો વહીવટ સરકારે નિમીત કરેલી સત્તા મુજબ દરેક સંસ્થાનિક અને તાલુકદારો પોતે કરે છે.

માણસા અને કટોસણ દરબારોને સને ૧૯૦૩ માં સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહ શ્રી એડવર્ડ સાતમાના કારોનેશનના માંગલિક પ્રસંગે હયાતી સુધી દિવાનીમાં બીજા વર્ગના રાજાઓ જેટલો અને ફોજદારીમાં પણ તેથી ઉતરતો જાસ્તી અધિકાર; સને ૧૯૧૧ ના નામદાર શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જના કારોનેશન વખતે સુદાસણા દરબારને હયાતી સુધી ત્રીજા વર્ગ જેટલો જાસ્તી અધિકાર મળેલો છે. કટોસણ હકોરને ચોથા વર્ગમાંથી તાલુકદારના ત્રીજા વર્ગમાં અને સુદાસણા હકોરને પાંચમા વર્ગમાંથી ચોથા વર્ગમાં હંમશ માટે મોકેલા છે.

પહેલા પાંચ વર્ગનાં ૨૪ સ્ટેટો અને તાલુકા સિવાય છઠ્ઠા તથા સાતમા વર્ગના નાના નાના ૨૮ તાલુકા છે. તેનો વહીવટ સરકાર તરફથી દરેક ચાણાના ચાણુદાર કરે છે. તેમને બીજા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટ અને દિવાનીમાં રૂ. ૧૦૦૦ સુધીના દાવા ચુકવવાનો અધિકાર છે અને વાતકકાંડા ચાણા માટે ડેપુટી ચાણુદાર કરે છે. તેમને ત્રીજા વર્ગના માજિસ્ટ્રેટ અને દિવાનીમાં રૂ. ૫૦૦ સુધીના દાવા ચુકવવાનો અધિકાર છે. હાલમાં પાંચે ચાણાના અવલકારકુનોને થર્ડ ક્લાસ અને એજન્સિ હેડ એકાઉન્ટન્ટને પણ થર્ડ ક્લાસ માજિસ્ટ્રેટનો અધિકાર આપેલો છે.

છઠ્ઠા વર્ગમાં રમાંસ, બેલુંદરા, દેરોલ, બેડાવાડા, કડોલી, વકતાપુર, પ્રેમપુર, દેધરોટા, તાજપુરી, હાપા, સતલાસણા, લાલુસણા, લીખી અને હુડોલ એ ચૌદ તાલુકા છે. તે પૈકી હાપાને હાલમાં પાંચમા વર્ગનો; રમાંસ, બેડાવાડા, વકતાપુર, બેલુંદરા, દેરોલને

* (હાલના હેડએકાઉન્ટન્ટને બીજા વર્ગના અને જમી આડિટરને ત્રીજા વર્ગના અંગત અધિકારો મળેલા છે.)

તેમના છઠ્ઠા વર્ગનો અને સતલાસણા અને કુડાલીને થઈ કલાસ માજીસ્ટ્રેટનો એ અંગત અધિકારો મળેલા છે.

સાતમા વર્ગમાં મગુના, તેજપુરા, વીરસોડા, પાલજ, દેલોલી, કસલપુરા, મેમદપુરા, ઈજપુરા, રામપુરા, રાણીપુરા, ગાખટ, ટીંબા, ઊંબરી, અને મોટાકોઠારણા એ ચૌદ તાલુકા છે. તે પૈકી ગાખટ અને બોલુદરાને તેમના સાતમા વર્ગનો માજીસ્ટ્રેટી અખત્યાર મળેલો છે.

ઉપર દર્શાવેલાં બાવન સ્ટેટો પૈકી પોળો વડાગામ, લીખી અને ગાખટ એ ચાર ખંડણા આપતાં નથી. સિવાય બધા તાલુકા, ગાયકવાડ સરકાર કે ઈડરરાજને ખંડણી આપે છે. રાણીપુરા અને ઊંબરીની ખંડણીનો સમાવેશ બીજા તાલુકાઓ ભેગો છે.

રાજ્યપદ્ધતિ:—સંસ્થાનો અને તાલુકાઓમાં સારી રીતે રાજ્ય-વ્યવસ્થા ચાલે, તેથી સવડ મુજબ કેટલાંક સ્ટેટો ઉપર દેખરેખ રાખવા સરકારે એક અંગ્રેજ અમલદાર ઠરાવેલા છે. જેમના અધિકારમાં એજન્સિની ફૂલ સત્તા છે તેમને પોલિટિકલ એજન્ટ કહે છે, અને તેમને સોંપેલા વિભાગને એજન્સિ કહે છે.

મહીકાંડા એજન્સિની પ્રથમ સ્થાપના ઇ. સ. ૧૮૧૨માં કરી. જેમ જેમ કામનો વધારો થતો ગયો તેમ તેમ પ્રથમ યુરોપીઅન આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ હાલમાં યુરોપિઅન આસિસ્ટન્ટની જગો કમી કરી શિનીઅર ડેપુટિની જગો ઠરાવેલી છે. પછીથી ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટિ (પહેલાં પર્સનલ) અને હુબુર ડેપુટિ (પહેલાં નેટિવ) પોલિટિકલ એજન્ટ એ ત્રણ દેશી મદદની સોની મદદથી પોલિટિકલ એજન્ટ તમામ જાતની દેખરેખ રાખે છે.

ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટિ પોલિટિકલ એજન્ટ પોતાની સુપરતનાં ચાણાંના કામ ઉપરાંત જાતી તાલુકાઓની દેખરેખનું કામ પણ કરે છે, અને હુબુર ડેપુટિ પોલિટિકલ એજન્ટ તિજેરી ઓફિસર, જેલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, અપ્રીણ અને દફતરખાના સંબંધી વગેરે કામ કરે છે.

મહીકાંઠાના વહીવટ માટે સાધારણ રીતે પાંચ વિભાગ થાણું કે જિલ્લા ઠરાવ્યા છે, ચાર થાણા માટે થાણુદાર અને પાંચમા માટે ડેપુટી થાણુદાર નીમેલા છે. તેમાં સૌથી બાવીશી જિલ્લો મોટો છે.

મહીકાંઠાની સઘળી જમીન દેશી રાજની છે. એ જમીનની મહેસુલ ઉધરાવવાને સારૂ મોટાં રાજ્યોના ભાગ પાડ્યા છે. મહીકાંઠામાં મોટામાં મોટું રાજ્ય ઈડરનું છે. તેના જે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તે પરગણાં કહેવાય છે. પરગણાંના પેટા ભાગને પટ્ટો કહે છે. દરેક પરગણામાં અંકેક મામલતદાર રહે છે. તે પરગણાની મહેસુલ ઉધરાવે છે તેમજ તેનો હિસાબ રાખે છે.

ઈડરસ્ટેટમાં મામલતદારના હાથ નીચેગામોનું મહેસુલ ઉધરાવવા માટે તલાટી નીમેલા છે, અને એજન્સિમાં થાણુદારના તાબામાં જરૂર પડતા જમીનીદાર ઠરાવેલા છે. બીજાં થાણાંમાં નાના નાના તાલુકાઓ હોવાથી તાલુકદાર પોતેજ કે તેમના કામદાર મહેસુલ ઉધરાવે છે. જે તાલુકામાં અંગ્રેજ સરકારની જમી છે ત્યાં ત્યાંના મેનેજર અગર જમીદાર મહેસુલ ઉધરાવે છે. મોટાં સંસ્થાનોમાં જમીનનું મહેસુલ પરગણા, મહાલ યા તાલુકાના થાણુદાર, મામલતદાર અથવા મહાલકરી વસુલ કરે છે. નાના તાલુકદારો વસુલાતની જાતે દેખરેખ રાખે છે.

દરબારી ગામોમાં અનેક રીતે મહેસુલનો દર નક્કી કરવામાં આવે છે. છોક જંગલી લોકો પાસેથી દ્વાતરડીવેરો, પાણીવેરો, કોદાળાવેરો, વગેરે લેવાય છે. ચઢતી સ્થિતિના જંગલી લોકો પાસેથી હુળખંધી-હુળવેરો, અને વધારે સુધરેલા ખેડુતો પાસેથી વિદ્યોટી, ખાતાખંધી કે ખાતાવાર, ભાગખટાઈથી અમુક રકમ લેવાય છે. એજન્સિમાં કેટલેક ઠેકાણે જમીનની માપણી અને વર્ગણી કરી જમીનના દર નક્કી કર્યા છે તે પ્રમાણે મહેસુલ લેવાય છે. કેટલાક તાલુકાઓમાં મહેસુલ તરીકે પાકનો અમુક ભાગ લેવાય છે.

આગલા વખતમાં મહેસુલ ઉધરાવવા માટે બરોબર બંદોબસ્ત નહિ હોવાથી જમીન મહેસુલ બહુ ઉપજતું નહિ. હાલમાં સુધારો થતો જાય છે. જમીન માપણી થવાથી અને જમીનના દર નક્કી થવાથી હવે ભાગ્યદાર માટે ખસવાડ, કળતર વગેરે બંધ થતું જાય છે. વળી રેલવે, પોષ્ટઓફિસો, તારઓફિસો વગેરે વેપારનાં સાધનો, રાજ્યવહીવટમાં સરકારની દેખરેખ, બંદોબસ્ત અને જમીન મહેસુલની રીતમાં સુધારો થવાથી, આવકમાં વધારો થતો જાય છે.

જંગલખાતું:—મહીકાંઠાનો કેટલોક ભાગ જંગલોથી છવાયેલો છે. એ જંગલોમાં આગલા વખતમાં ઇમારતી કાટ અને વાંસ, પુષ્કળ થતો હતો પણ દુકાળ પડવાથી અને પુરતી સંભાળ વિના ઘણાં સારાં સારાં ઝાડ કપાઈ ગયાં છે. છતાં જો જંગલની પુરતી સંભાળ લેવામાં આવે તો તેથી જંગલની પેદાશ સારી થવા સંભવ છે.

ન્યાયખાતું:—હાલમાં આ એજન્સિમાં ૪૨ દિવાની કોર્ટો છે. તેમાંની ૯ અંગ્રેજ સરકાર હસ્તક અને ૩૩ દેશી રાજ્યોમાં છે.

ફોજદારી ફરિયાદોનો નિકાલ તાલુકાદારો સરકારે કરાવેલી વર્ગવારી પ્રમાણે કરે છે. સિવાય દરેક થાણામાં નાના નાના ખીન હકુમતી તાલુકાઓ માટે ખીન વર્ગના માજિસ્ટ્રેટની સત્તા ધરાવનારા ચાર થાણુદારો છે. વાત્રકકાંઠા થાણા માટે ખીન વર્ગના માજિસ્ટ્રેટની સત્તા ધરાવનાર ડેપુટી થાણુદારની નીમણૂક કરેલી છે.

પોલીસખાતું:—મહીકાંઠામાં મોટું રાજ્ય ઇડરનું છે. ત્યાં સ્ટેટનું પોલીસખાતું જુદું છે. તેના ઉપરીને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કહે છે. ખીન સંસ્થાનો અને હકુમતી તાલુકાઓમાં સ્ટેટના ખર્ચે પોલીસ રાખેલી છે. તેના ઉપરી પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર કે ફોજદાર કહે છે.

આશરે ૧૦૦ વર્ષ ઉપર ગાયકવાડ સરકાર તરફથી મહીકાંઠામાં ખંડણી ઉધરાવવા અને મુલકના બંદોબસ્ત માટે ગાયકવાડી સરંજામ ગાયકવાડી દબ્બાનાં ૧૦૦૦ ઘોડેસવારોનું અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં

સોંપવામાં આવ્યું હતું. આ લશ્કરનું ગાયકવાડ સરકારને દરવર્ષે ચાર લાખ આબાશાહી રૂપીઆનું ખર્ચ થતું હતું તોપણ સંતોષકારક રીતે કામ થઈ શકતું નહિ, તેથી સને ૧૮૮૫ માં તે લશ્કર કાઢી નાખી અંગ્રેજી હથ પ્રમાણે પોલીસ રાખવા ડરાવી ખર્ચ બદલવર્ષે સવાલાખ રૂપીઆ કલદાર અંગ્રેજ સરકાર ખંડણીમાંથી વસુલ કરી લે એવું ક્યું. હાલમાં આ એજન્સિ પોલીસમાં આશરે ૩૭૪ માણસો છે, તેના ઉપર ઇન્ચાર્જ 'પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ' એ હોદ્દાથી દેખરેખ રાખે છે. તેમને મદદ કરવા ૧ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર, ૬ સબ-ઇન્સ્પેક્ટરો, ૧ રીડર, ૧ પોલીસ પ્રોસિક્યુટર, ૨ પોલીસ સ્ટેશન ઓફિસરો ૫૬ હેડકોન્સ્ટેબલો, ૨૫૭ કોન્સ્ટેબલો મળી ૩૨૪ પોલીસ; અને ઘોડેસવાર પોલીસમાં ૮ હેડકોન્સ્ટેબલો, ૩૨ ઘોડેસવાર. ૧૦ ડિંટી સવાર મળી ૪૯ સવારો એમ ચલતા ઉતરતા દરજ્જા પ્રમાણે ડરાવ્યા છે. દરક જિલ્લા (થાણા) ના હેડકવાર્ટરમાં મુખ્ય પોલીસ થાણાં મૂકેલાં છે, અને બીજાં પેટા થાણાં પણ ડરાવેલાં છે; મહીકાંડાનું સદર સ્ટેશન સાદરા હોવાથી વધારાની પોલીસ સાદરામાં રહે છે, અને બીજી પોલીસ થાણામાં રાખવામાં આવે છે, સાદરા હેડ કવાર્ટરમાં ઉપરી તરીકે એક હેડકવાર્ટર સબ ઇન્સ્પેક્ટર પોલીસની દેખરેખ રાખે છે. મહીકાંડાનો ઘણો ભાગ કુંગરાઉ અને મહેવાસી હોવાથી અહીંની પોલીસ હથિયારવાળી છે. પ્રથમ સરકારી તિજેરી અને જોલના સંરક્ષણ માટે ૭૫ માણસોની લશ્કરી ટુકડી રહેતી હતી. પણ હવે તે કામ પોલીસ નીભાવી શકે તેમ હોવાથી સને ૧૯૦૦ થી સરકારે તે ઉઠાવી લીધી છે.

કેળવણીખાતું:—આ એજન્સિના રાજકુમારોને શિક્ષણ આપવા માટે સાદરામાં સ્કૉલ કોલેજ સ્થાપવામાં આવેલી છે, તેમાં મહીકાંડા, પાલણપુર, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાના રાજકુમારો અભ્યાસ કરે છે. પહેલાં તેને તાલુકદારી સ્કૉલ કહેતા હતા.

ઈડર સંસ્થાન પોતાની નિશાળોની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા રાખે છે; બાકીનાં સ્ટેટો અને થાણાંની નિશાળો સંબંધીનું બધું કામકાજ મહીકાંઠાના ડિપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર કરે છે.

અંગ્રેજી કેળવણી આપવા માટે ઈડર સંસ્થાનમાં તલ ઈડરમાં એકજ હાઇસ્કૂલ છે; તેમાં છ ધોરણ શીખવાય છે. તેમાં ૧૪૬ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. તેની સાથે બહાર ગામના વિદ્યાર્થીઓને રહેવા સારૂ કેસરી બોર્ડિંગ હોસ્ટેલ છે. તે સિવાય બીજી બે એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો ત્રીજા ધોરણ સુધી શીખવે છે. તેમાં ૪૬ વિદ્યાર્થીઓ છે. વળી સાદરા અને માણસામાં પાંચ ધોરણો શીખવનારી એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો અને મહીસામાં અંગ્રેજી ક્લાસ છે. તેમાં ૧૨૮ વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી લે છે અને ડભોડા, પેથાપુર, (નેન કામ તરફથી ચાલતી) વાસણા, સુદાસણા, હલદરવાસ અને ઘોડાસરમાં ખાનગી અંગ્રેજી સ્કૂલો છે. તેમાં ૩૦૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી કેળવણી લે છે.

પ્રાથમિક ગુજરાતી કેળવણી આપવા માટે ઈડર સંસ્થામાં ૪૬ છોકરાઓની અને ૪ કન્યાશાળાઓ; અને એજન્સિના બીજા તાલુકા અને થાણાંમાં ૮૨ છોકરાઓની અને ૧૩ કન્યાશાળાઓ મળી ૧૨૮ છોકરાઓની અને ૧૭ કન્યાશાળાઓ છે તેમાં ૧૦,૬૪૨ છોકરાઓ અને ૧૨૭૪ કન્યાઓ કેળવણી લે છે. એજન્સિ પ્રાયમરિ સ્કુલોનું ખર્ચ રૂ. ૫૮,૬૦૨ અને ઈડરમાં અંગ્રેજી સાથે રૂ. ૨૧૦૮૯ ખર્ચાય છે. આ સિવાય ૧૨ મીસનરી સ્કૂલો એજન્સિમાં છે. વળી પોળો (૪), દાંતા, માણસા સ્ટેટોમાં સ્કૂલો છે. તેનો વહીવટ તે સ્ટેટો કરે છે. એજન્સિ હસ્તક કન્યાશાળાઓ સાથે ૧૦૦ સ્કૂલોનો વહીવટ છે. આ સિવાય ૩૧ ખાનગી શાળાઓ ચાલે છે. તેમાં ૮૨૫ વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી લે છે. આ ઉપરાંત પોળો, અને ઈડર સંસ્થાનમાં હુસરિઆ, બાવટિઆ, ચિતરિઆ, બાવટિઆ; ડભોડા, પૌરડા, મહીસા અને ઘોડાસર વગેરે સ્થળે મીશનરી (પાદરી)

હસ્તક ચાલતી રૂઢી છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં સરાસરી સેંકડે ૨.૩૬ છોકરા કેળવણી લે છે, અને સરાસરી ૧૩૨ ગામે અને ૨૩-૧ ચો. માઇલે એક નિશાળ આવેલી છે.

લાઇબ્રેરિ (પુસ્તકાલય)—સાદરામાં મહીકાંઠા વિક્ટોરિયા મેમોરીઅલ, ઈડરમાં ત્રુહાહિસ લાયબ્રેરિઓ છે. સિવાય માણસા, હલદરવાસ, આંખડીઆરા, પેથાપુર, હિંમતનગર અને ડભોડામાં પણ છે.

છાપખાનાં—સાદરામાં ખાનગી ‘ મહીકાંઠા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ’ અને હિંમતનગરમાં ઈડર રાજ્યનું ‘ પ્રેમ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ’ એ બે છે.

દવાખાનાં:—એન્જનિસ સદર સ્ટેશન સાદરા ખજારમં સિવિલ હોસ્પિટલ છે. ઈડરસ્ટેટમાં તેમજ ઘોડાદર (પોળો) ઢાંતા, ઇલોલ, પેથાપુર, કટોસણ, (ધનપુરા) માણસા, માલપુર, માહનપુર, આંખડીઆરા, પુનાદરા, વરસોડા, ઘોડાસર, ખડાલ, વગેરે સ્થળે તાલુકાના ખર્ચે અને ડભોડા અને સંતલાસણામાં ચાણાના ખર્ચે દવાખાનાં ખોલેલાં છે, જેથી રૈયત તેનો ફાયદો લાભ લઈ શકે.

શીતળા-વેકસિનેશનખાનું:—આ એન્જનિસમાં ૪ વેકસિનેટરો, વેકસિનેટર ઇન્સ્પેક્ટરની દેખરેખ નીચે શીળી ટાંકવાનું કામ કરે છે.

મ્યુનિસિપાલિટિ:—સાદરાખજાર, ઈડર, હિંમતનગર, માલપુર, પેથાપુર, માણસા, ઝોટાણા, સુદાસણા વગેરે મહત્વનાં સ્થળે મ્યુનિસિપાલિટિઓ સ્થાપેલી છે. તે શહેર મુધરાઈનું સઘળું કામકાજ કરે છે.

ડિસ્ટ્રીબ્યુટરિ:—ડભોડા મેસર્સ દલાલ વકીલ અને કોદાવાલાની કંપની દેશી દારૂ ગાળવાનું કારખાનું ચલાવે છે, અને તે એન્જનિસમાં પુરો પાડે છે. ઈડરમાં પણ ઈડર માટે આવું કારખાનું કાઢેલું છે.

કપાસ પીલવાનાં કારખાનાં:—૨ ઝોટાણા, ૨ વક્તાપુર ૧ ડભોડામાં છે અને એકધર માટેના ફરનીયરનું કારખાનું માણસામાં છે.

મહીકાંઠા એજન્સિના રાજ રજવાડાઓના વર્ગ અને
હુકુમતના અખત્યારની વર્ગવારી.

પહેલા વર્ગના રાજ (૧)

૧. ઇડરના મહારાજ.

હુકુમતના અખત્યાર.

દિવાની—કૂલ અખત્યાર.

રોજદારી:—કૂલ અખત્યાર પણ પોલિટિકલ એજન્ટની પરવા-
નગી વગર બ્રિટિશ રૈયતનો ઇન્સાફ કરી શકશે નહિ.

બીજા વર્ગના રાજઓ.

૧. પોળોના રાજો.

૨. ઢાંતાના મહારાજા.

હુકુમતના અખત્યાર.

દિવાની:—૨૦,૦૦૦ રૂપિયા સુધી.

રોજદારી:—કૂલ અખત્યાર, પણ દેહાંત શિક્ષાના મુકદ્દમામાં પોલિ-
ટિકલ એજન્ટની પરવાનગી વગર બ્રિટિશ રૈયતનો ઇન્સાફ કરી શકશે નહિ.

ત્રીજા વર્ગના ઠાકોરો. (૪)

૧. માલપુરના રાવળજીશ્રી

૨. માણસાના રાવળજીશ્રી.x

૩. મોહનપુરના ઠાકોર

૪. કટોસણના ઠાકોરશ્રી*

+ માણસા અને કટોસણના દરબારોને સને ૧૯૦૩ ના કોરોનેશન પ્રસંગે હયાતી સુધી સાત વરસ કેદ, રૂ. ૧૦,૦૦૦ દંડ અને રૂ. ૨૦,૦૦૦ સુધી દિવાની દાવા સાંભળવાનો આધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે.

* કટોસણ સ્ટેટને સને ૧૯૧૧ ના કોરોનેશન પ્રસંગે ચોથામાંથી ત્રીજા વર્ગમાં મૂક્યું છે. ત્યાર પછી ઠાકોરશ્રી લખવા ઠરાવ્યું છે. વળી અમદાવાદ જિલ્લામાં ચોનરરી ફર્સ્ટ ક્લાસ માજીસ્ટ્રેટનો પાવર સરકારે આપ્યો છે.

હકુમતના અખત્યાર.

દિવાની:—૫,૦૦૦ રૂપીઆ સુધી.

ફોજદારી:—બે વરસની કેદ તથા ૧૦૦૦ રૂપીઆ દંડ, પણ પોલિ-
ટિકલ એજન્ટની પરવાનગી વગર બ્રિટિશ રૈયતનો ઈન્સાફ કરી શકશે નહિ.

ચોથા વર્ગના ઠાકોરો. (૯)

૧ વરસોડા.	૨ પેથાપુર.	૩ રણાસણ.
૪ પુનાદરા.	૫ ખડાલ.	૬ થોડાસર.
૭ ઇલોલ.	૮ આંખલીઆરા,	૯ સુદાસણા.+

હકુમતના અખત્યાર.

દિવાની:—૨૫૦૦ રૂપીઆ સુધી.

ફોજદારી:—એક વરસની કેદ તથા ૫૦૦ રૂપીઆ દંડ, પણ પોલિ-
ટિકલ એજન્ટની પરવાનગી વગર બ્રિટિશ રૈયતનો ઈન્સાફ કરી શકશે નહિ.

પાંચમા વર્ગના ઠાકોરો. (૮)

૧. વલ્લાસણા.	૨. ડાલા.	૩. વાસણા.
*૪. રૂપાલ.	૫. દધાળિઆ	૬. મધોડી.
૭. વડાગામ,	૮. સાઠંઆ.	

હકુમતના અખત્યાર.

દિવાની:—૧૦૦૦ રૂપીઆ સુધી.

ફોજદારી:—છ મહીનાની કેદ તથા ૨૫૦ રૂપીઆ દંડ, પણ પોલિ-
ટિકલ એજન્ટની પરવાનગી વગર બ્રિટિશ રૈયતનો ઈન્સાફ કરી શકશે નહિ.

+ સુદાસણા ઠાકોરને સને ૧૯૧૧ ના કોરોનેશન વખતે ત્રીજા વર્ગનો
અંગત અધિકાર મળ્યો છે, અને સુદાસણા સ્ટેટને ચોથા વર્ગમાં
કાયમ માટે મૂક્યું છે.

* રૂપાલનો અધિકાર સાબરકાંઠા થાણામાં મૂકેલો છે.

છઠ્ઠા વર્ગના ઠાકોરો× (૧૪)

*૧. રંમાંસ.	...	...	વાત્રકકાંઠા થાણુદારના તાબામાં.
*૨. ખેાલુંદરા.		*૩. દેરોલ.	} સાબરકાંઠા થાણુદારના તાબામાં.
*૪. ખેડાવાડા.		૫. કડોલી+	
*૬. વક્તાપુર.		૭. પ્રેમપુર.	
૮. દેવરોડા.		૯. તાજપુરી.	
*૧૦. હાપા.		૧૧. લીખી.	
+૧૨. સતલાસણા.		૧૩ લાલુસણા.	} ગઢવાડા થાણુદારના તાબામાં
૧૪. હુડોલ			

હુકુમતના અખત્યાર.

દિવાની:—૫૦૦ રૂપીઆ સુધી.

ફોજદારી:—ત્રણ મહીનાની કેદ તથા ૧૦૦ રૂપીઆ દંડ, પણ પોલિટિકલ એજન્ટની પરવાનગી વગર બ્રિટિશ રૈયતનો ઈન્સાફ કરી શકશે નહિ.

+ છઠ્ઠા તથા સાતમા વર્ગના ઠાકોરોને ઠરાવેલા અધિકાર ભોગવવા દેવામાં આવતા નથી; પણ તે તાલુકાઓનો ઝૂક પાડી તેના ચાર જિલ્લા કે થાણાં (સાબરકાંઠો, વાત્રકકાંઠો, કટોસણ અને ગઢવાડા) અને બાવીશી માટે જુદું બાવીશી થાણું ઠરાવ્યું છે. એ પૈકી વાત્રકકાંઠા થાણાનો વહીવટ ચૂડ ઠલાસ માજસ્ટ્રેટ તરીકે ડેપ્યુટિ થાણુદાર અને બાકીનાં ચાર થાણાનો વહીવટ ખીલ વર્ગના માજસ્ટ્રેટ તરીકે તે જિલ્લાના થાણુદારો કરે છે.

+ કડોલી, સતલાસણા ઠાકોરોને ત્રીજા વર્ગના માજસ્ટ્રેટનો અધિકાર મળેલો છે.

* હાપાને હાલમાં પાંચમા વર્ગનો અંગત અધિકાર મળેલો છે. રંમાંસ, ખેડાવાડા, ખેાલુંદરા, વક્તાપુર, દેરોલ, તાલુકાના હાલના ઠાકોરોને તેમના છઠ્ઠા વર્ગનો અંગત અધિકાર મળેલો છે.

સાતમા વર્ગના ઠાકોરો* (૧૪).

૧. મગુના.	૨. તેજપુરા.	}	કટોસણ ચાણુદારના તાબામાં.
૩ વીરસોડા.	૪. પાલજ.		
૫. દલોલી.	૬. કસળપુરા.		
૭. મેમદપુરા.	૮. ઇજપુરા.		
૯. રામપુરા.	૧૦. રાણીપુરા.		
૧૧ ગાખટ.+	૧ વાતકકાંઠા	}	ચાણુદારના તાબામાં
૧૨. ટીખા.	૧૩ ડોંખરી.		
૧૪. મોટાકોઠારણા.			

હકુમતના અખત્યાર.

દિવાની:—૨૫૦ રૂપીઆ સુધી.

ફોજદારી:—એક મહીનાની કેદ તથા ૫૦ રૂપીઆ દંડ, પણ પોલિટિકલ એજન્ટની પરવાનગી વગર બ્રિટિશ રેયતનો ઇન્સાફ કરી શકશે નહિ.

પ્રકરણ ૬

જાણુવા લાયક સ્થળો.*

સાદરા બજાર (૧૭૭૩)+:—એ મહીકાંઠા એજન્સિનું સદર સ્ટેશન “ સાદરા છાવણી કે સાદરા કેમ્પ ” એ નામથી ઓળખાય છે તે સાબરમતીના કિનારે છે. ઇ. સ. ૧૪૨૬ માં ગુજરાતના પાદશાહ સુલતાન અહમદ પહેલાએ બંધાવેલો પુરાતની મજબુત

+ ગાખટ ઠાકોરને સાતમા વર્ગનો અધિકાર મળેલો છે.

* સ્ટેટો અને તાલુકાની રાજધાનીનાં તેજ બાવન ગામો અને પાંચ ચાણાનાં સદર સ્ટેશનોની જાણુવા લાયક કેટલીક હકીકત સામાન્ય વર્ણનમાં આવી જાય છે, તેથી અહીં ખાસ અગત્યનાં સ્થળોની જ હકીકત આપી છે.

+ વસ્તીના આંકડા માત્ર મુકાબલા સાફ આપેલા છે,

કિલ્લો છે તે ખાસ જોવાલાયક છે. એમાં એજન્સિ અંગલો, ઓફિસો, રાજસ્થાનિક (લીજટ) હોલ આવેલાં છે. સાદરા સિવિલ સ્ટેશન હોવાથી અહીં સિવિલ હોસ્પિટલ, લાઇબ્રેરિ, સ્કૂલો, પોસ્ટ અને તાર-ઓફિસ, દરબારી ઉતારા, એજન્સિ ઓફિસો, પોલીસ લાઇનો, જ્યુબિલિ ક્લોકટોવર, સીલીમાર્કીટ, બગીચા, ધર્મશાળાઓ, પેવેલિઅન, પરેડ ગ્રાઉન્ડ અને તાલુકદારોના કુંવરોને કેળવણી આપવા સ્થાપેલી સ્કૉટ કોલેજ, વગેરે સ્થળો છે. તે જોવા લાયક છે. સાદરા બજારની હકુમત બ્રિટિશ સરકાર હસ્તક છે.

સાદરા ગામ (૧૪૨૦) :—એ વાસણા તાલુકાનું ગામ છાવણી સાથે ભેળાએલું છે; કેમકે છાવણી બાંધવા સાદરા ગામની જમીન વાસણા ઠાકોરે ભાડું લેવાનું ઠરાવી આપેલી છે. હાલમાં સાદરા બજારની જમીનનું ભાડું દર વરસે રૂ. ૨૩૦) અપાય છે.

ઈડર-ઈલદુર્ગ (૪૮૨૨) :—એ પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક સ્થળ ઈડર મંસ્થાનનું રાજગાદીનું સ્થળ હતું. હાલમાં આ સ્થળને બદલે હિંમતનગર (અમનગર) માં રાજગાદી ઠરાવી છે. ઈડરને ફરતો પથરની ભીંતનો મજબુત કિલ્લો છે. તે કિલ્લા નજીક ડુંગર છે, તે શહેરની આસપાસ વીંટાએલો છે. શહેરમાં રાજમહેલો, પ્રાચીન કુંડો, વાવો, બગીચા, ત્રિપોળીઓ નામે ક્લોકટોવર, વગેરે છે. સિવાય શહેરમાં, ગઢ અને ડુંગર ઉપર હિંદુ અને જૈનનાં દેવાલયો, પીરની દરગાહો, મકાનો, વગેરે જોવા લાયક છે. તેમાં દુર્ધટ અને અજીત “ ઈડરગઢ ” ડુંગરના શિખરો ઉપર “ રાવ રણુમદ્દીનું રક્ષસ્થાન ” “ રૂઠી રાણીનો માળીઓ ” (શોકાતુર રાણીનો મહેલ) એ પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક સ્થળો ખાસ જોવા લાયક છે.

અમનગર. (૩૫૫૩) :—હાલમાં આ શહેરનું નામ હિંમત-નગર રાખેલું છે. તે હાથમતીના કિનારે ઈડર રાજ્યની હાલની રાજગાદીનું કાટબંધ અને ઐતિહાસિક શહેર છે. એને ફરતો કાટ

છે. તે સુલતાન અહમદશાહે ઇ. સ. ૧૪૨૬ માં બંધાવ્યો હતો, અને તે વસાવ્યું હતું, તેથી તેને અમનગર કહે છે. હાલમાં ક્રાટ કેટલેક સ્થળેથી તૂટી ગયો છે. તેનો પ્રાંતીજ કે અમદાવાદનો દરવાજો કારીગરીનો ઉત્તમ નમુનો છે. આ શહેર પુરાતની બાંધણીનું છે, બાદશાહી વખતનાં મકાનો જીર્ણ હાલતમાં છે તોપણ ઉમદા અને જોવા લાયક છે. અહમદશાહના શાહજાદાએ બંધાવેલી મસજિદ, અને તેની બારીઓના પથરમાં ડાળાંપાંદડાં સાથેનું ઝાડનું કોતરકામ, નવલખી કુંડ, હાથમતીની નહેર, અને હાલમાં મહારાજાએ તદ્દન પથરથી બંધાવેલો રાજમહેલ એ ખાસ જોવા લાયક છે. એ એ ૦ પી ૦ રેલવેનું રેલવે સ્ટેશન છે. વહોરાની વસ્તી પુષ્કળ હોવાથી એ કસબો ગણાય છે. શહેર નજીક ઈમારત લાયક અને કોતરકામ થઈ શકે તેવા કંઠણ પથરોની ખાણો છે. અહીં કપડાં ધોવાનો સાબુ સારો બને છે. પ્રથમ અમનગરની આસપાસ ઉંચી જાતની હળદર થતી હતી.

વડાલી (૩૭૫૧):—ઈડર સ્ટેટમાં આ અગત્યનું સ્થળ છે, અને તે ઈડર ખેડપ્રદા લાઇનનું રેલવે સ્ટેશન છે. અહીં શાકભાજી પુષ્કળ થાય છે. આ સ્થળ એન્જિનિસમાં વસ્તીમાં ચોથા નંબરે આવે છે. અહીં જૈનનાં દહેરાં જોવા લાયક છે.

ઘોડાદર (૧૫૨૬):—એ પોળો સંસ્થાનની હાલની રાજધાનીનું સ્થળ છે. એમાં રાવશ્રીનો દરબાર, દેવાલયો, સ્કૂલો, દવાખાનું લાયબ્રેરિ વગેરે છે.

પોળો (વિજયનગર):—(૩)—એ જુની રાજગાદીનું ગામ છે. અહીંનાં ખંડેરો જોતાં તે પહેલાં મોટું શહેર હશે, સદેવંત શાવળીંગા અહીં થઈ ગયાં એમ કહેવાય છે. અહીં પથરથી બાંધેલો મોટો કુંડ છે તેમજ એક જૈન દહેરું છે જે લાખોનું દહેરું કહેવાય છે. તે ઉત્તમ કોતરકામની પ્રાચીન કારીગરીનો નમુનો છે.

દાંતા (૧૪૬૩) એ દાંતા સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર ડુંગરની

તળેટીએ આવેલું છે. એમાં મહારાણાના મહેલ, બગીચા, ધર્મશાળા, વગેરે છે. હાલમાં દાંતાનું નામ “ દાંતા ભવાનગઢ ” રાખેલું છે.

માલપુર (૧૬૫૪):—એ વાત્રક નદીના કાંઠે માલપુર સ્ટેટની રાજધાનીનું ગામ છે. એને ફરતો પુરાતની કિલ્લો, મહેલ, બગીચો, બંગલો, વગેરે જોવા લાયક છે.

માણસા (૮૫૪૮):—એ માણસા સ્ટેટની રાજગાદીનું શહેર મહીકાંઠામાં વસ્તીમાં પહેલા નંબરે છે. અહીં ઉંચ કામની અને ઘાઠી વસ્તી છે. વ્યાપારને લીધે અહીંના લોકોનો સંબંધ મુંબઈ, પુના વગેરે દેશાવર સાથે છે. અહીં મહેલ, બગીચો, સ્કૂલો, વૈષ્ણવી મંદિરો, તળાવો, શ્રીમંત શેડીઆઓનાં મકાનો વગેરે જોવા લાયક છે.

મોહનપુર (૬૬૩):—એ મોહનપુર તાલુકાની રાજગાદીનું ગામ મેશ્વો નદી ઉપર છે. કાંબળી નામના વહેળાનો મેશ્વો સાથે સંગમ થાય છે. તે સ્થળનો દેખાવ ચોમાસામાં રમણીય લાગે છે. અહીંનો દરબાર અને બગીચો જોવા લાયક છે.

અડપોદરા (૧૨૩૧):—મોહનપુર તાલુકાનું ગામ છે, તે અખરખની ખાણો માટે વખણાય છે. ગામના ડુંગર ઉપર ઝાલાનું દેવળ છે ત્યાં દર વરસે ભાદરવામાં ખીજ રવિવારે મેળો ભરાય છે.

પેથાપુર (૪૯૮૫):—સાખરમતીના કાંઠે રાજગાદીનું સ્થળ છે. અહીં ખત્રી અને ભાવસારની વસ્તી વિશેષ છે. તેઓ રંગાટી કામ ધણું સારું કરે છે. અહીંના બાંધણીના સાદ્દા કે જે “પેથા-પુરની બાંધણી” એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. અહીંથી જથાબંધ કાપડ સિઆમ અને ચીન જાય છે. પ્રથમ અહીં જમગીરીવાળી બુંદુકા સારી બનતી હતી. સિવાય હાલ પણ તલવાર, ભાલા, જમૈયા. છરા, છરી ; ચપ્પુ વગેરે હથિયારો અને તાળાં વખાણવા લાયક થાય છે.

પુનાદરા (૫૪૧):—એ વાત્રકના કિનારે રાજગાદીનું ગામ છે, એની પાસે મહામદ બેગડાના વખતનો પુરાતની કિલ્લો છે. અહીંથી એક માધલ છેટે વાત્રકના કાંઠે ઊત્કૃષ્ઠર (ઉંટડિઆ)નું

વિશાળ શિવાલય ગાયકવાડી હદમાં આવેલું છે. ત્યાં મહાશિવરાત્રિએ અને સિંહસ્થ વર્ષે મોટો મેળો ભરાય છે. થોડે દૂર ઝાડીમાં કેદારેશ્વર મહાદેવનું રમણીય અને જોવા લાયક સ્થળ આવેલું છે.

કટોસણુ:—(૧૧૭૨):—એ કટોસણુ તાલુકાની રાજગાદીનું સ્થળ છે, તેથી અહીં દરબાર, કોર્ટ અને તેને ફરતો કિલ્લો છે. કટોસણુ આસપાસ ઉદપુરા અને ધનપુરા એ પરાં છે. ધનપુરા એ કટોસણુ તાલુકાનું ગામ છે. એમાં બગીચો, દવાખાનું અને દરબારી માણસોના ઉતારા માટે મકાનો બાંધેલાં છે.

ચુંવાળમાં આ તાલુકો પ્રસિદ્ધ અને મશહૂર છે. ચુંવાળના ખીજ તાલુકાઓ કેટલાક વીરમગામ તાલુકામાં અને ગાયકવાડ સરકારના મુલકમાં આવેલા છે. તે સબજામાં કટોસણુ તાલુકો સૌથી અગત્યનો ગણાય છે, તેથી પણ આ સ્થળ શ્રેષ્ઠ અને અગત્યનું છે.

ઝોટાણા (૨૬૪૪):—કટોસણુ તાલુકાનું, કટોસણુ જિલ્લામાં વસ્તી અને વ્યાપારમાં આગળ પડતું મોટામાં મોટું સ્થળ અને રેલ્વે સ્ટેશન છે. અહીં પાટીદાર, વાણીયા. બ્રાહ્મણ, વગેરે ઉંચકામની વસ્તી છે. જૈનનું દેરાસર, ગામની પાદરે લક્ષ્મીનારાયણનું, અને હનુમાનજીનાં વિશાળ અને રમણીય મંદિરો, ધર્મશાળા, શિવાલય, વગેરે જોવા લાયક છે. અહીંનાં ખંડેરો જોતાં આ સ્થળ પ્રથમ મોટું શહેર હશે એમ અનુમાન થાય છે.

પાલજ (૭૪૩):—જોને સર્પ, ઝેરી ઉંદર કે ઝેરી જનાવર કરડ્યું હોય તેણે પાલજના શિવાલયમાં આવી ત્યાંના કુવાનું પાણી પીવાની બાધા રાખવાથી ઝેર ચઢતું નથી એવી માનતા ચાલે છે.

આંબલીઆરા:—(૧૩૦૨) માઝુમ નદીના કાંઠે એ “લાથી-જીના આંબલીઆરા” એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અહીં દરબાર, બે બગીચા, મુસાફરી બંગલો, વગેરે જોવા લાયક છે. હલકી જાતના અડીક નીકળે છે. તે પરદેશ જાય છે. વિરમનાવાળા (ખસ) થાય છે તેની ટટ્ટી બને છે તે ઉનાળામાં ઠંડક મેળવવાના ઉપયોગ સારૂ

કામમાં લેવાય છે. સિવાય વિરમનાવાળા (ખસ) ધુપેલ (સુગંધીદાર પાકું તેલ) તેલ પાડવાના ખપમાં પણ આવે છે.

વાસણા (૧૬૨૭):—સાબરમતી નદીના કાંઠે “ દાહારાણાના વાસણા ” એ નામે ઝોળખાય છે. અહીં ભાવસારની વસ્તી ઘણી છે. તેઓ રંગાટીનું કામ બહુ સારું કરે છે. અહીં બનતું દેશી કાપડ કેટલુંક સિઆમ, ચીન વગેરે પરદેશ જાય છે. અહીંનાં ગોઠડાંની ખોળા [ખોળીયાં], સેલાં, બરાંના બરનું જાકું દેશી કાપડ, સાધા, માટીનાં વાસણો વગેરે વખણાય છે.

ડભોડા (૩૦૪૮) એ ખારી નદીના કાંઠે ખાતીશી થાણાનું મુખ્ય સ્થળ અને રેલવે સ્ટેશન નજીક મહીકાંડા માટે ખાસ દારૂ ગાળવા સારું ડિસ્ટિલેરિ બાંધેલી છે, તેથી એ આબકારી ખાતાનું પણ મુખ્ય સ્થળ છે. અહીં “ ડભોડીઆહુનુમાન ” નું દેવળ છે તેની ઘણી માનતા ચાલે છે. સિવાય થાણુદાર ઓર્કિસ, પોલીસ થાણું, દવાખાનું, લાઘણેરિ, સ્કૂલો અને બાન્ય પોસ્ટઓર્કિસ, વગેરે આવેલાં છે.

મહીસા. (૧૩૬૨):—એ વાત્રકકાંડા થાણામાં પેટા થાણું છે. ત્યાં જમીદાર ઓર્કિસ. પોલીસ પેટાથાણું, સ્કૂલો, બાન્ય પોસ્ટઓર્કિસ અને મર્મસાગર મોટું તળાવ છે. તેમાં કમળ થાય છે.

જાણવા લાયક જાત્રાનાં સ્થળ.

ખેડબ્રહ્મા (૧૨૧૮):—એ ઈડર સંસ્થાનમાં યાત્રાનું સ્થળ છે, તેને બ્રહ્માની ખેડ કે ખેડ પણ કહે છે. એ હરણાવ-હરણાક્ષીના કાંઠે છે. એમાં ભૃગુચ્છવિનો આશ્રમ, બ્રહ્માની મૂર્તિ, (જે તદ્દન રેતીની બનાવેલી છે) અંબાજીનું મંદિર, તેને ફરતી ધર્મશાળા અને નજીકમાં માનસરોવર આવેલું છે તે જોવાલાયક છે.

અહીં ભૃગુએ બંધાવેલું પ્રાચીન બાંધણીનું દેવાલય છે. તે સંબંધમાં બ્રહ્મપુરાણમાં એવી કથા છે કે:—બ્રહ્માના પુત્ર ભૃગુએ બ્રહ્મા

અને સ્નેહનું અપમાન કર્યું, તેના પાપ નિવારણ માટે આ બ્રહ્મક્ષેત્રમાં આવી નદીમાં સ્નાન કરી શિવની તપશ્ચર્યા કરી, તેથી પ્રસન્ન થઈ શંકરે પાપમુક્ત કર્યા ત્યારથી આ ક્ષેત્ર ભૃગુક્ષેત્ર કહેવાય છે.

ખેડબ્રહ્મા નામ પડવાનું કારણ બ્રહ્મપુરાણમાં એવું બતાવ્યું છે કે:—બ્રહ્માએ પાપમુક્ત થવા માટે વિષ્ણુની સલાહથી હાલ ન્યાં ખેડબ્રહ્મા છે ત્યાં નદીના કાંઠે વિશ્વકર્મા પાસે ગામ બંધાવી મહાયજ્ઞ કર્યો, બ્રહ્માએ જતી વખતે પોતાની ચાર મુખવાળી મૂર્તિ સ્થાપન કરી, તેથી આ સ્થળનું નામ **બ્રહ્માની ખેડ** એવું પડ્યું એમ કહેવાય છે.

અહીં દર વરસે મહા સુદી ૧૪ થી મહાશિવરાત્રિ સુધી પંદર દિવસ મોટો મેળો ભરાય છે. મેળામાં ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, મેવાડ વગેરે તરફના વેપારીઓ અનેક પ્રકારનો માલ લાવી વેચે છે. બદલામાં આ તરફ થતો માલ પણ ખપે છે, તેથી આવા મેળા એક બીજા સ્થળે થતા માલનો અરસપરસ બદલો કરવા માટે ઘણા ઉપયોગી છે.

શામળાજી (૧૩૮):—ઈડર મંસ્થાનમાં મેશ્વો કાંઠે ભીલોડા નજીક મેવાડની સરહદ પર પુરાતન અને પવિત્ર ધામ છે. એમાં શામળાજી એટલે શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિ છે. એ મંદિર પ્રાચીન બાંધણીનું છે. દેવાલયના પથરો ઉપર હાથી, ઘોડા, વગેરે જનવરોનાં ચિત્રો છે, અને મંદિરના સભામંડપ આગળ પાષાણના મહાવત સાથે ઉમદા નકશીના મોટા હાથી છે.

આ પ્રાચીન મંદિરમાં સને ૯૪ અને ૧૦૨ ના લેખ છે તે ઉપરથી મૂર્તિનું નામ ગદાધરજી જણાય છે દેવળ નજીક જુનું શામળાજી, સોમનારાયણજી અને મહાદેવજીનું એવાં બીજાં ત્રણ દેવાલય છે. મહાદેવજીનું દેવાલય ભોંયરામાં છે, તેથી તે કાશીવિશ્વેશ્વર કહેવાય છે. આ ત્રણ દેવળો તથા ગાંધારીની ૧૦૧ બાળકો સાથેની મૂર્તિ જોવાલાયક છે. મેશ્વો નદીમાં “ નાગધરો ” મોટો ધરો છે. તેમાં નહાવાથી ભૂત, પ્રેત, પિશાચના વળગાડનો વહેમ દૂર

ચાય છે. અહીં કરમાખાઈ નામનું મોટું તળાવ છે. આ તળાવ કાઈ ઋષિએ વગર હથિયારે હાથથી કરેલું છે એવી દંતકથા ચાલે છે. શામળાજીમાં દરવરસે કારતક સુદ ૧૫ ઉપર મોટો મેળો ભરાય છે. આ મેળો પખવાડીઉં ચાલે છે. તેમાં ગુજરાત, રાજપુતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના વેપારીઓ અને યાત્રાળુઓ આવે છે. મેળામાં બળદ, ઘોડા, ગાયો, ભેંસો, વગેરે જાનવરો અને બીજા માલની જથ્થાબંધ ખપત થાય છે. પહેલાં મેળો ધણો વિસ્તારમાં ભરાતો હતો. કેમકે ગુજરાતમાં રાજપુતાના વગેરે સ્થળેથી પુષ્કળ માલ અને અશીલુ આવતું હતું; પણ ગુજરાતમાં આવતા અશીલુનો પાકો બંદોબસ્ત થવાથી આ મેળામાં આવતું તે બંધ થયું છે.

ભુવનેશ્વર (ભવનાથ):—ઈડરથી ૧૫ માઇલ ઉત્તરે અને લીલોડાથી દક્ષિણે ચાર માઇલ છેટે રહેલું ગામે પુરાતન તળાવ છે. તેના કિનારા ઉપર શ્રી ભુવનેશ્વર કે ભવનાથનું પ્રાચીન અને પવિત્ર શિવાલય છે. અહીં ભૃગુઋષિનો આશ્રમ પણ છે, અને શ્રાવણ માસમાં મોટો મેળો ભરાય છે, આ પુરાતન અને પવિત્ર તળાવની જમીન અને પાણીમાં રગત્પીત તથા બીજા જાતના કાઠ મટાડવાનો ગુણ રહેલો છે, તેથી કાઠવાળાં દર્દીઓ ત્યાં આવી રહે છે. ભવનાથમાં રહેનાર સાધુની સૂચના પ્રમાણે દર્દીઓ તળાવમાં નહાય છે, અને કિનારા પરની ભલુતી જેવી માટી શરીરે ચોળી ત્રણ ચાર કલાક સુધી રહેવા દે છે, આ માટી કે જે ઘણી ભારે અને રાખોડીના રંગની છે. તેનાં તત્ત્વો બીજા માટીનાં જેવાં જણાયાં હતાં, છતાં પણ તેમાં કાઠ અને રગત્પીતનો રોગ મટાડવાનો અદ્ભુત ગુણ રહેલો છે, તેથી હાલમાં ત્યાં દર્દીઓ અને યાત્રાળુઓ માટે ધર્મશાળા અને સેનેટેરીઅમ બંધાવ્યાં છે. નજીકના ડુંગરમાં ભુવનેશ્વરનું મંદિર છે. અને નજીકના જંગલમાં “વ્યવનભાર્ગવ” મહર્ષિનો આશ્રમ હતો એમ મનાય છે.

તારંગા (૧૫૫):—એ હાંતાથી ૨૦ માઇલ દક્ષિણે ટીંબાની હદમાં ડુંગરી ઉપર અજીતનાથ અને સંભવનાથનાં પુરાતન જૈન

દેવાલયો છે; તારંગા એ નામ તારણુમાતાના દેવાલય ઉપરથી પડેલું હોવું જોઈએ. મુખ્ય દેવળ અણહિલવાડના સોલંકી જૈનધર્મી રાજા કુમારપાળે ઇ. સ. ૧૧૪૩ માં બાંધેલું છે. દેવળ બાંધવા ડુંગરની ટોચ ઉપર આવી ઝાડીમાં પથરો શી રીતે લઈ ગયા હશે એ વિચારવું મુશ્કેલ છે. આ દેવળ ૧૨૫ ફુટ ઉંચું છે. આની પાસેના દેવળમાં તીર્થંકરની ૨૦૮ મૂર્તિઓ એક આરસપહાણના પથરમાં કાતરેલી છે, તારંગાજીની મુખ્ય યાત્રા કારતકી અને ચૈત્રી પૂનેમે હોવાથી તે વખતે યાત્રાળુઓ પુષ્કળ ભેગા થાય છે,

અંબાલવાની (૮૨૫):—એ દાંતા સંસ્થાનમાં સરસ્વતીના મૂળ પાસે આરાસુરના ડુંગરોમાં ગુજરાતમાં પવિત્ર અને પ્રસિદ્ધ યાત્રાનું ધામ આવેલું છે. આ દેવળમાં શિવની અર્ધાંગના અને હિમાચળની પુત્રી દુર્ગા જગતની માતા અંબાલવાનીના રૂપે પૂજાય છે. માતાની માનતા ધણા પ્રાચીન કાળથી ચાલે છે. શ્રીકૃષ્ણના વાળ અહીં ઉતર્યા હતા. રૂક્મણીજી અહીં પૂજન કરવા આવ્યા હતા, અને અહીંથીજ શ્રીકૃષ્ણે તેમનું હરણ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. ગુજરાતના વલ્લભીનગરના મહારાજ શીલાદિત્યની રાણી પુષ્પાવતી વલ્લભીપુરનો નાશ થયો ત્યારે યાત્રાએ આવી હતી. આથી પણ પુરાતન કાળથી અંબાલવાનીનું ધામ ધણું નામીયું અને પ્રસિદ્ધ ગણાય છે.

દેવીની યાત્રા માટે વર્ષમાં પાંચ વખત સંધ આવે છે. તેમાં ભાદરવા માસમાં માતાજીનો જન્મદિવસ આવે છે. તે પ્રસંગે મોટો સંધ ભરાય છે. નવરાત્રિમાં મહારાણા હવન કરે છે. અંબાજીની મૂર્તિ નથી પણ સેના અને રૂપાની પાદુકાનું પૂજન થાય છે.

લવાનીના દેવળની પશ્ચિમમાં “ ગજબરજહ ” છે. ત્યાં અસંખ્ય કિલ્લો હતો. એના ઉપર ચઢવાનું કામ મુશ્કેલ હતું, તેથી “ જો ચઢે ગજબર તે થાય જજબર ” એવી કહેવત હતી પણ બોલાય છે.

માતાજીના દેવળની પાછળ માનસરૌવર છે. તેના કિનારા ઉપર અજીત માતાનું દેવળ અને માતાજીના દેવળ સામે વાવ છે.

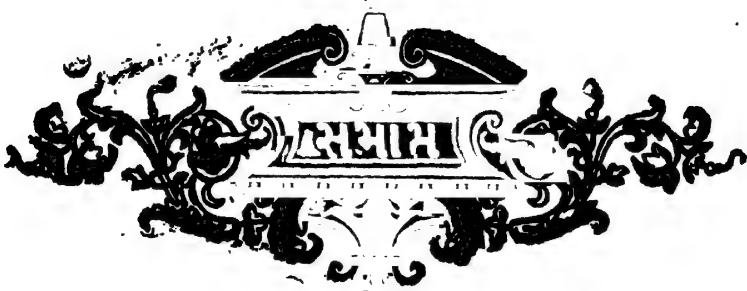
કુંભારિઆ (૨૯૩):—અંબાલવાનીની પાસે વહેણીઆના કિનારે, સ્વાભાવિક ઉગેલા સુગંધમય પુષ્પના છોડવા અને ઝાડોની ઘટામાં ચિતોડના કુંભારાણાએ વસાવેલું કુંભારિઆ ગામ છે, તેની પાસે ધોળા આરસપહાણનાં વિમળશાહે બંધાવેલાં જૈનનાં દહેરાં છે. આ દહેરાં પ્રથમ ૨૬૦ હતાં પણ હાલ પાંચ રહેલાં છે. જ્યાં વિમળશાહે દહેરાં બંધાવેલાં હતાં તે બળી ગયાની વાત સાચી જણાય છે. કેમકે તે વખતે આરાસુરના આખા ડુંગરમાં જ્વાળામુખીનાં તત્ત્વ પ્રજ્વલિત હતાં એમ જણાય છે. વળી એવી પણ દંતકથા આલે છે કે અંબાજીના પ્રકોપથી આ દહેરાં બળી ગયાં હશે એવું વિમળશાહે આજુ ઉપર દેલવાડામાં દેવળ બંધાવેલું છે તેમાં માતાજીની સ્તુતિનો લેખ છે તે ઉપરથી જણાય છે.

કેટરેશ્વર (૫૪):—અંબાજીથી ચાર માઇલ છેટે એ શિવાલય છે. અંબાજીના યાત્રાળુઓ અહીં ખસુસ જાય છે કેમકે પવિત્ર સરસ્વતી નદીનું મૂળ અહીંથી શરૂ થાય છે, એથી આ સ્થળ પવિત્ર મનાય છે તેથી યાત્રાળુઓ અહીં સ્નાન કરે છે.

કેદારેશ્વર:—એ વાતક નદીના કાંઠે વસ્તીથી દૂર જંગલ ઝાડી અને વાંધામાં નીરમળા અને તેલમાળ (તેરનાળ) નજીક પવિત્ર શિવાલય આવેલું છે. એહી વાંધામાં નાની નાની ઝાંઝરીઓ અને ઝરણા પથરોમાર્ચી ઝરે છે. તેમાં કુંભારાણુ પોણી શિવાલયની આસપાસ બ્રમણ કરી શિવલિંગને નવસંતોષ ગોંમુખ રસ્તે નિરંતર વહાં કરે છે. તે વાંધામાંથી આવતી નાની ઝાંઝરીમાં બળી આગળ જતાં વાતકમાં બળી જાય છે. અહીં સ્વાભાવિક ઉગેલાં કદળી-કળવૃક્ષોનો સમુદાય છે. અહીં દરવરસે શ્રાવણ માસમાં મહાશિવરાત્રિ અને સિંહસ્થ વર્ષે મોટો મેળો ભરાય છે. તેમાં અસંખ્ય યાત્રાળુઓ એકઠા થાય છે.

ઉત્કૃષ્ટશ્વર-કોટડિઆ મહાદેવ:—એ પવિત્ર પ્રખ્યાત અને વિશાળ શિવાલય વાત્રકના ડાબા કાંઠે ગાયકવાડ સરકારની હદમાં પુનાદરા નજીક આવેલું છે. તે નદીના તટ ઉપર ઉંચા ટેકરા ઉપર મજબુત અને વિશાળ જગામાં ઉંચા પ્રકારની બાંધણીથી ઘણું જ વિશાળ બાંધેલું છે. અહીં જાળ્યાલિંગપિનો આશ્રમ હતો એમ કહેવાય છે. દર વર્ષે મહાશિવરાત્રિ અને સિંહસ્થ વર્ષે મોટા મેળા ભરાય છે ત્યારે ત્યાં એક લાખ કરતાં પણ વધારે યાત્રાળુઓ અને વેપારીઓ એકઠાં થાય છે. સિંહસ્થ વર્ષે તો ઘણો મોટો મેળો ભરાય છે.

બહુચરાણ:—જેમ આરાસુરમાં અંબાજીનું પવિત્ર સ્થળ છે તેમ ચુંવાળમાં ગાયકવાડ સરકારની હદમાં એ માતાજીનું પવિત્ર સ્થળ આવેલું છે. અહીં ચૈત્ર સુદી ૧૫ મોટો મેળો ભરાય છે. બહુચરાણની યાત્રાએ ગુજરાત અને મુંબઈ ઇલાકામાંથી અસંખ્ય યાત્રાળુઓની મેદની દર વર્ષે આવે છે. આ સ્થળ ગુજરાતમાં દિલ્હીનો ખાદશાહ અલ્લાઉદ્દીન ખુની આવ્યો તે પહેલાંનું પ્રસિદ્ધ છે.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ.	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧;૮	છેલ્લી: ૧	કમત; કનારે	કમત; કિનારે
૧૧;૧૪	૨૮;૨૦	શકે, પેરેઆફમ	ન શકે; પેરેઆફમાં
૨૧;૨૪	૧;૨૭	લનાળ; છે	તેલનાળ; છે કે
૮;૨૭	૨૫;૧૫	અગ્રેજ; ઉડાં	અગ્રેજ; ઉડાં
૩૪;૬૩	૨; ૬	જગલો;-મા	જગલો,- માં
૨૨;૩૯	૧;૨૩	ચુવાળ; ચોમાસુ	ચુવાળ; ચોમાસું
૩૯;૪૦	૩૦;૧૩;૧૪	જમીનમા-નાં	જમીનમાં
૫૦;૫૯	૧;૨૧	અદરનાં;એજન્સિમા	અંદરનાં;એજન્સિમ
૩૮;૬૧	૨૮; ૮	કાળા; ખંડણા	કાળી; ખંડણી
૪૯;૭૫	૨૦; ૭	સાથી; ખરાના	સૌથી; ખૈરાના
૫૦;૫૩	૧;૧૨	શહેરે; મુલકો	શહેરો; મુલકો
૫૭	૧૬	મુસલમાની	મુસલમાનોની
૬૧	૨૧	મદદની સોની	મદદનીસોની
૬૫	૧૧	કેળળણી	કેળવણી
૬૫	૧૫	મંસ્થામાં	મંસ્થાનમાં
૩૩;૬૫	૧૯;૨૧;૧૯	ભિસ: રકુલોનું	ભિસ: રકૂલોનું
૬૬;૬૭	૨૨;૧૪	ડમોડા; વયર	ડમોડામાં, વગર
૬૮;૭૫	૧૫;૨૬	મઘોડી: ભગુએ	મગોડી: ભૃગુએ
૭૩	૧	ધર્મશાળ	ધર્મશાળા,
પુંકું પૃષ્ઠ ૪	૪;૫	૧-૧૮-૦;૦-૪-૦	૧-૪-૦;૦-૧૪-૦

ટેકસ્ટ-પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર.

(મુખ્ય ધલાકાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબે ઇ. નં. S-86(b)-I-D તા. ૩૦-૭-૨૬ થી અને ઉત્તર પ્રાંતના ઐ. ઇ. સાહેબના નં. ૫૩૪૬ તા. ૫-૮-૨૬ થી પ્રાથમિક શાળાઓ માટે મુર કરેલું)

ગુજરાતના ઇતિહાસની સચિત્ર સહેલી વાર્તાઓ.

(છોકરા અને છોકરીઓ બન્નેને સરખું જ ઉપયોગી. પુષ્કળ ચિત્રા, નકશા સહિત, સાદી અને સરળ ભાષામાં રસમાં તરબોળ કરે. તેવી આકર્ષક વાર્તાઓથી ભરપુર, આધુનિક છેલ્લામાં છેલ્લા સુધારાવધારા સાથેનું અતિરસિક પુસ્તક, (ધોરણ ચોથા માટે વિસ્તૃત આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૨૧૬) ઘટાડેલી કિંમત રૂ. ૦-૬-૦

ગુજરાતના ઇતિહાસની સચિત્ર સહેલી વાર્તાઓ.

ધોરણ ચોથા માટે સંક્ષિપ્ત બીજી આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૧૨૮ કિંમત રૂ. ૦-૪-૦

શિક્ષકોની સૂચનાથી રસક્ષતિ ન થાય તેમ આ આવૃત્તિ ટૂંકાવી છે, છતાં તેમાં ધણાં ચિત્રો વગેરે હોવાથી કદ મોટું થયા છતાં અને આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલા ગુ. ઇતિહાસો કરતાં મુકાબલે આ અગ્રસ્થાન આવે છે.

સરળ દેશી હિસાબ પૃષ્ઠ ૪૦ કિંમત દોઢ આનો.

(પ્રાયોગિક ભાગ સાથે નવીન ઢાંચ મુજબ)

આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલા બધા દેશી હિસાબો કરતાં આમાં સરળ પ્રાયોગિક ભાગો, પુષ્કળ ઉદાહરણો, ધાતો, ક્રાષ્ટકો, લેખાં, અને વ્યાવહારિક સંપૂર્ણ વિગતો સમાવી બાળકો અને શિક્ષકોને સરળ માર્ગદર્શક અને ઉપયોગી થાય તેવી યોજના છે. ટૂંક મુદતમાં પહેલી આવૃત્તિની ઘણી નકલો ખપી ગઈ છે. સાઈ કમીશન મળશે.

સંવાદ સંગ્રહ ભાગ ત્રીજો (૨૮ સંવાદો) પૃષ્ઠ ૧૮૦

ઉચ્ચ કોટિના શિષ્ટ વિદ્વાન લેખકોના ધાર્મિક અને હાસ્યરુપક સંવાદો કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦ બોર્ડ પટ્ટી રૂ. ૦-૧૨-૦ પાકું પુકું રૂ. ૦-૧૪-૦

બહિર

મુ'ખર્ષ ઇલાકે, વગેરે રાબ્બ, એબનિસઓ.

૧ મહીકાંઠા એબનિસનો રંગીન નકશો. ૯-૦-૦

૨ મહીકાંઠા એબનિસની સામાન્ય ભૂગોળ ૦-૫-૦

૩ ઇરિર સંસ્થાનની સામાન્ય ભૂગોળ. ૦-૨-૬

૪ પાલણપુર સંસ્થાનની સામાન્ય ભૂગોળ ૦-૩-૦

૫ રાધનપુર સંસ્થાનની સામાન્ય ભૂગોળ ૦-૧-૬

૬ મહીકાંઠા એબનિસની સરળ ભૂગોળ ૦-૬-૦

૭ જનાસકાંઠા એબનિસની સામાન્ય ભૂગોળ ૦-૪-૬

૮ ભૂગોળની સુખ્ય સંજ્ઞાઓ. ૦-૦-૬

૯ ભૂગોળનો પદપાઠ (ધો ૩ થી ૭ માટે) ૦-૩-૦

૧૦ અમદાવાદ શહેરની સચિત્ર સરળ ભૂગોળ ૦-૪-૦

૧૧ બાળઆકાશો (ટેકસ્ટ-ઈલા) ૦-૨-૦

૧૨ ઇતિહાસનો પદપાઠ (ધો, ૫ થી. ૭ માટે) ૦-૨-૦

૧૩ પરાકમી પૌરવ કાને ભારતનું ઐતરવ ૧-૪-૦

૧૪ બાળગીત (અતુલુન આલુકેશર ભટ) ૦-૧-૬

૧૫ બાળગીત સંગ્રહ ભા. ૧ લો (૨૭૩ ગીતો) ૦-૬-૦

૧૬ બાળગીત સંગ્રહ ભા. ૨જો (૨૫૩ ગીતો) ૦-૧૧-૦

અમારા ત્યાં યાજ્ઞોપયોગી અને સરતા સાહિત્ય વગેરેનાં

એકસરસાઇ નેટી (કાચી પાકી) નાના મોટા નકશા, ચિત્રો, હાડપિંજર, અક્ષરમાળા, તક્તો, સ્લેટ, પેન, ચૌકરેડી,

રીમ. રેસનરિ અને સિવલુનો સામાન રબર, શાહીની રબીઓ, વગેરે છટક અને નવાબેશ કિંમતથી મળશે.

ભાઇચંદ પૂર્ણદાસ શાહ.

કોમોડો. સારંગ-મહીકાંઠા.

ખબર

અને રેટોમાં ધનામ—લાયબ્રેરિ માટે મંજુર.

૧૭ સંવાદસંગ્રહ ભાગ ૧લો ૫૫ સંવાદો ૨-૦-૦

૧૮ સંવાદ સંગ્રહ ભાગ ૨જો (૪૬ સંવાદો) ૧-૧૪-૦

૧૯ સંવાદસંગ્રહ ભાગ ૩ જો ૦-૧૦-૦; ૦-૧૨-૦ ૦-૮-૦

૨૦ સંવાદ માલા મણકો ૧ લો (ત્રણ સંવાદ) ૦-૨-૦

૨૧ સરળ દેશી હિસાબ, (નવીન દળ સુબળ) ૦-૧-૬

૨૨ આકેતી ભરનાવળી ૦ ૨-૦

૨૩ સચિત્ર સરળ બાળગોથી.

૨૪-૨૫ સંવાદ સંગ્રહ ભાગ ૪-૫

૨૬ ગુબરાત પ્રાંતની સરળ ભૂગોળ

૨૭ પદસંગ્રહ ભા ૧-૮ બાળવર્ગથી

ધોરણ ૭ સુધી.

પાઠ્ય પુસ્તકો.

૩૫ ગુબરાતના ઇતિહાસની સચિત્ર સહેલી વાર્તાઓ (વિસ્તૃત આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૨૧૬) ઘડોલી કિંમત ૦-૬-૦

૩૬ ગુબરાતના ઇતિહાસની સચિત્ર સહેલી વાર્તાઓ (સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ પૃષ્ઠ ૧૨૮) ૦-૪-૦

૩૭ પુસ્તકો, શોધંગ છુકો, પાઠ્ય પુસ્તકો કોપીઓ,

હાડપિંજર, અક્ષરમાળા, તક્તો, સ્લેટ, પેન, ચૌકરેડી,

અને નવાબેશ કિંમતથી મળશે.

મુકેસેશર—માણિકલાલ આર્યાદાસ શાહ અને શ્રીકાંઠા

દિલ્હીગેટ- પોલ

અમદા

